

Ansvar, fri vilja och allvarlig psykisk störning

- om den filosofiska inkonsekvensen i regleringen av psykiskt störda lagöverträdare

Examensarbete allmän rättslära 30 hp, vt 2008

Nike Franklin

Förkortningar

A.a.	anfört arbete
BrB	Brottsbalken
HD	Högsta domstolen
HovR	Hovrätten
JT	Juridisk tidskrift
KBrB	Kommentar till brottsbalken
LPT	Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård
LRV	Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård
LRPU	Lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning
NJA	Nytt juridiskt arkiv
Prop.	Proposition
RB	Rättegångsbalken
RF	Regeringsformen
RegR	Regeringsrätten
RPU	Rättspsykiatrisk undersökning
SL	Strafflagen
SOU	Statens offentliga utredningar
TR	Tingsrätten

Innehållsförteckning

1. Inledning	s. 4
1.1 Bakgrund och utgångspunkter	s. 4
1.2 Syfte och frågeställningar	s. 5
1.3 Metod, material och genomförande	s. 6
1.4 Avgränsningar	s. 7
2. Rättslig reglering avseende allvarligt psykiskt störda personer	s. 8
2.1 Allmänt	s. 8
2.2 Tillräknelighetsläran	s. 8
2.3 Den svenska modellen	s. 10
2.3.1 Presumtion mot fängelse	s. 10
2.3.2 Överlämnande till rättspsykiatrisk vård	s. 11
2.3.3 Strafflindring	s. 12
2.3.4 Allvarlig psykisk störning som juridisk konstruktion	s. 12
2.4 Psykiatrisk tvångsvård – utan eller på grund av brott	s. 14
2.4.1 Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård	s. 14
2.4.2 Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård	s. 16
2.5 Uppmärksammade rättsfall	s. 16
2.5.1 NJA 1995 s. 48 & NJA 2001 s. 899	s. 16
2.5.2 B 2082-07	s. 17
3. Skuld, ansvar och fri vilja	s. 19
3.1 Grundläggande begrepp	s. 19
3.2 Allmänt: historisk tillbakablick	s. 21
3.3 Skuldformerna i svensk rätt	s. 24
3.4 Bedömning och bevisvärdering	s. 26
3.5 Lagförslag	s. 28
3.5.1 Psykansvarskommitténs utredning	s. 28
3.5.2 Prop. 2007/08:97	s. 30
4. Teorier om ansvar och fri vilja samt samhällsdebatt	s. 33
4.1 Teorier om ansvar och fri vilja	s. 33
4.2 Samhällsdebatt	s. 39
4.2.1 Röster för och emot tillräknelighet	s. 39
4.2.2 Juridikens förhållande till den psykiatriska expertisen	s. 42
4.2.3 Uppsåtsbedömning	s. 43
5. Analys	s. 44
5.1 Synen på fri vilja och ansvar i svensk rätt	s. 44
5.2 Allvarlig psykisk störning i förhållande till filosofiska teorier om fri vilja	s. 49
5.3 Den svenska modellens inkonsekvens	s. 51
6. Avslutande reflektioner	s. 54
7. Källor	s. 56

1. Inledning

”Straffrätten är märklig. Den består i institutionaliserad makt- och våldsutövning och ibland i institutionaliserad brutalitet. Men den är också ett av de viktigaste områdena för prövning av filosofiska idéer.”

Nils Jareborg, *Straffrättsideologiska fragment*, 1992, s. 206.

1.1 Bakgrund och utgångspunkter

Tanken att vissa personer bör ges straffrättslig särbehandling på grund av sinnesrubbing, psykiskt funktionshinder, psykisk störning etc. har gällt sedan lång tid både i vårt land och i andra länder. Redan i det antika Grekland behandlades psykiskt störda lagöverträdare annorlunda än andra lagöverträdare. Skälet till särbehandlingen var att de psykiskt sjuka ansågs sakna normalt förnuft, och kunde därför inte ställas till ansvar för sina handlingar.¹ Det faktum att man tar hänsyn till vilka möjligheter och vilken förmåga den handlande har haft att rätta sig efter lagen är troligen en förklaring till att det i alla moderna rättsstater idag finns en straffrättslig särreglering för psykiskt störda lagöverträdare.²

Mitt intresse för de psykiskt störda lagöverträdarna väcktes när jag på juristlinjen under kursen i straffrätt läste det uppmärksammade Flink-fallet³, där en yrkesofficer hamnade i ett psykotiskt tillstånd som utlösts av viss alkoholkonsumtion och i detta tillstånd sköt ihjäl sju personer. Nyligen avkunnade tingsrätten dom i det minst lika uppmärksammade Rödeby-fallet⁴, där en 50-årig man sköt två tonårspojkar på sin egen gård. Inte heller i detta fall var den tilltalade vid sina sinnens fulla bruk vid gärningstillfället. En likhet mellan dessa två fall är att gärningsmännen utförde handlingarna under påverkan av en allvarlig psykisk störning. En skillnad är att Flink, den psykiska störningen till trots, bedömdes ha uppsåt till gärningarna, medan 50-åringen bedömdes helt sakna uppsåt, vilket ledde till att domstolen inte gick vidare till påföljdsbestämningen, utan i stället friade honom helt. Dessa två rättsfall har blivit utgångspunkten i detta arbete just därför att de, trots många olikheter, behandlar

¹ SOU 2002:3, s. 163.

² Prop. 1990/91:58, s. 449.

³ NJA 1995 s. 48.

⁴ Blekinge tingsrätt, B 2082-07.

samma invecklade ämne. Rättsfallen torde vidare vittna om att praxis på området spretar och är svårbegriplig, vilket i sin tur är ett tecken på att området ur ett juridiskt perspektiv kan tänkas ha vissa rättsliga brister. Diskussionen om psykiskt störda lagöverträdare är mångbottnad och berör flera olika aspekter, och det är just detta som gör ämnet så intressant. Det är ett område där frågor om uppsåt, ansvar och fri vilja har flätats in i varandra och där juridik, filosofi, politik och psykiatri möts.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med förevarande arbete är att redogöra för hur regleringen i svensk rätt angående psykiskt störda lagöverträdare ser ut i förhållande till det filosofiska och rättsliga begreppet *ansvar*. För att få en djupare inblick i synen på ansvar i svensk rätt kommer även en historisk bakgrund till den rättsliga utvecklingen på området att ges. I anslutning till diskussionen om ansvar kommer teorier om *den fria viljan* beröras, och de grundläggande begrepp som är viktiga för förståelsen av de olika teorierna kring den fria viljan kommer att definieras. Uppsatsen ska vidare redogöra för vilka teorier om den fria viljan som kan urskiljas i svensk rätt och hur teorierna förhåller sig till psykiskt störda brottslingar och till den juridiska konstruktionen *allvarlig psykisk störning*. Slutligen ska de eventuella diskrepanser och inkonsekvenser som kan finnas i dagens system lyftas fram.

För att kunna besvara ovan nämnda syfte har följande frågeställningar valts:

- Är föreställningen om människans fria vilja en förutsättning för straffrättsligt ansvar? Vilka filosofiska teorier om den fria viljan kan man se spår av i gällande rätt?
- Hur förhåller sig den svenska regleringen av psykiskt störda gärningsmän till de filosofiska teorierna om ansvar och fri vilja som man kan se spår av i gällande rätt?
- Mot bakgrund av ovan nämnda frågeställningar; är den svenska modellen konsekvent – går det att förstå hur lagstiftaren har resonerat? Kan man se brister i gällande systematik?

1.3 Metod, material och genomförande

Den metoden som använts för att skriva detta arbete har huvudsakligen varit rättsvetenskaplig. På grund av ämnesområdets komplexitet och förhållande till andra ämnen än juridik har de traditionella rättskällorna (författning, förarbeten, doktrin, prejudicerande rättsavgöranden, allmänna rättsgrundsatser m.m.) kompletterats med andra kunskapskällor, som t.ex. rättsvetenskapliga artiklar, kriminologisk litteratur osv. I syfte att besvara ovan nämnda frågeställningar har det varit nödvändigt att göra en litteraturstudie som har sammanställt centrala tankar på området. Utgångspunkten har varit kritiskt granskande.

Då arbetet behandlar en såväl politiskt som rättsligt och psykiatriskt omdebatterad fråga har det varit erforderligt att även inbegripa röster ur den pågående samhällsdebatten. Dessa källor har såväl rent juridiska ursprung som rättspsykiatriska utgångspunkter. På grund av ämnets tvärvetenskaplighet har influenser från andra vetenskaper, såsom rättsfilosofi och rättspsykologi också hämtats.

Närmast, i kapitel 2, kommer den rättsliga regleringen av allvarligt psykiskt störda personer att behandlas. I detta kapitel redogörs för tillräknelighetsläran, som utgjorde en viktig grund för den tidigare lagstiftningen och som har fortsatt relevans för de nuvarande bestämmelserna. Därefter beskrivs de viktigaste straffrättsliga reglerna rörande allvarligt psykiskt störda brottslingar. En definition ges sedan ges av det juridiska begreppet allvarlig psykisk störning, som följs av en kort redogörelse av de psykiatriska tvångsvårdslagarna. Sist i kapitel 2 ges en beskrivning av uppmärksammade rättsfall på området. Kapitel 3 handlar om skuld, ansvar och fri vilja. Kapitlet inleds med en definition av några grundläggande begrepp som har relevans för förståelsen av ämnet. Därefter kommer en historisk bakgrund till den nuvarande ordningen, som följs av en skildring av skuldformerna i svensk rätt. I nästa avsnitt kommer en beskrivning av hur bedömningen och bevisvärderingen av allvarligt psykiskt störda ser ut i svensk rätt. Sist i kapitel 3 redogörs för uppmärksammade lagförslag rörande regleringen av psykiskt störda lagöverträdare. I kapitel 4 beskrivs de viktigaste teorierna avseende ansvar och fri vilja, som följs av en redogörelse för den samhällsdebatt som pågår angående det aktuella rättsområdet. Kapitel 5 utgörs av en analys, där de frågeställningar som har angivits ovan ska besvaras. Slutsatserna kommer i kapitel 6, och avslutningsvis, i kapitel 7, görs en sammanfattning av arbetet.

1.4 Avgränsningar

För att inte uppsatsen ska bli alltför omfattande kommer fokus att ligga på de frågor som har nämnts ovan. Eftersom detta arbete inriktar sig på de psykiskt störda lagöverträdarna och därmed den straffrättsliga regleringen på området, kommer den förvaltningsrättsliga regleringen om skydd för allvarligt psykiskt störda personer som inte har begått brott endast att beröras översiktligt.

Av de två skuldformerna som finns i svensk rätt är det uppsåt, och inte oaktsamhet, som uppsatsen kommer att utgå från.

Av utrymmesskäl kommer, i avsnittet om ansvar och fri vilja, inte alla teorier om fri vilja att behandlas utan enbart de teorier som kan anses vara mest relevanta för att besvara frågorna i analysen. Mot bakgrund av den juridiska skolningen inser jag även min egen begränsning. Det innebär att jag inte anser det vara möjligt att i denna uppsats göra avsnittet om den fria viljan heltäckande och det har inte heller varit min ambition.

Den allmänt erkända och i straffrätten mycket viktiga proportionalitetsprincipen, som innebär att påföljden ska motsvara brottets allvar, kommer av utrymmesskäl knappt att beröras.

Uppsatsen kommer att utgå från ett gärningsmannaperspektiv, och inte från ett brottsofferperspektiv.

Arbetet kommer inte heller att beröra problematiken kring de personer som frikänns från ansvar men som ändå måste bli föremål för samhällsskyddsåtgärder samt civilrättsliga konsekvenser, såsom att betala skadestånd till brottsoffren osv.

2. Rättslig reglering avseende allvarligt psykiskt störda personer

2.1 Allmänt

I ett demokratiskt samhälle underordnas juridiken politiken. Principen ”en man, en röst” utgår från grundtanken att alla människor är lika mycket värda. Lagreglerna är inte av naturen givna utan styrs av rådande värderingar företrädda av den politiska majoriteten. Att kriminalisera en gärningstyp innebär att genom lagstiftning belägga den med straff. Brotten utgörs av handlingar som det för tillfället anses legitimt att utdöma straff för. Vad som är ett brott varierar således över tid och rum. När det gäller begreppet *skuld* får inte skuld och skam i allmänhetens mening blandas ihop med den juridiska betydelsen av skuld. På samma sätt förändras den rättsliga regleringen av psykiskt störda lagöverträdare.

Inom hälso- och sjukvården, liksom i andra samhällsliga verksamheter, gäller för den offentliga maktutövningen det grundläggande krav på bundenhet som kommer till uttryck i regeringsformen (RF) 1 kap. 1 §. Det allmännas maktutövning måste vara förutsebar och inte godtycklig. Den måste också vara saklig och enhetlig, så att lika fall behandlas lika, se RF 1 kap. 9 §. Om det på ett socialt viktigt rättsområde helt saknas regler som kan besvara uppkommande rättsfrågor kan man tala om s.k. rättsbrist. Ett annat hot mot förutsebarheten kan utgöras av vaga, komplicerade eller motstridiga regler.⁵

2.2 Tillräknelighetsläran

Straffrättslig särreglering för psykiskt störda lagöverträdare finns i nästan alla rättsordningar. I så gott som alla moderna rättsstater, förutom Sverige, Grönland och de amerikanska delstaterna Idaho, Montana och Utah, ingår tillräknelighetsläran i gällande rätt. Även om kriterierna för tillräknelighet har bestämts på varierande sätt, är det i princip högst påtaglig själslig abnormitet som anses utesluta tillräknelighet.⁶ I allmänhet innebär detta att psykiskt störda lagöverträdare ska kunna ges nödvändig vård samt att störningen kan beaktas vid påföljdsval och straffmätning. I vissa rättsordningar sker bedömningen enbart utifrån lagöverträdarens psykiska tillstånd vid gärningstillfället medan andra rättsordningar ställer

⁵ Vahlne Wästerhäll, L., *Rättssäkerhetsfrågor inom socialrätten*, 2002, s. 268.

⁶ Jareborg, N., *Handling och uppsåt*, 1969, s. 340.

krav på ett orsakssamband mellan störningen och gärningen för att lagöverträdaren ska anses otillräknelig.⁷ Med tillräknelighet brukar generellt menas det psykiska tillstånd hos en individ som gör att hans handlingar kan tillräknas honom såsom moralisk skuld eller förtjänst. Omvänt definieras otillräknelighet som det psykiska tillstånd hos en individ som gör att han saknar ansvarsförmåga och därför inte förtjänar att klandras genom bestraffning. För att kunna tillräkna någon en gärning såsom straffbar krävs att gärningsmannen utfört den med fri vilja och med förmåga att inse dess klandervärdhet.⁸ Principen att gärningsmannen ska ha haft i sin makt att påverka sitt handlande för att han ska kunna hållas ansvarig för detta anses leda till att straffrättsligt ansvar är uteslutet för vissa gärningar. Det avser gärningar som någon begått under påverkan av mera kvalificerade former av psykiska störningar eller motsvarande fall av tillfällig sinnesförvirring.⁹

Grundtanken bakom tillräknelighetsläran är att även situationer där någons sinnestillstånd är sådant att förmågan att förstå och bedöma gärningens innebörd eller förmågan till handlingskontroll är väsentligt påverkad bör få betydelse som en ursäktande omständighet.¹⁰ Att gärningsmannen är otillräknelig innebär att denne har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd.¹¹ Tillräknelighetskravet är således insiktsrelaterat. Det kan dock även tänkas att gärningsmannen verkligen har förstått gärningens innebörd men att han, på grund av sitt sinnestillstånd, har saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förståelse. Detta kan vara fallet hos person som t.ex. lider av schizofreni med starka imperativa hallucinationer, där den drabbade upplever inre, starkt tvingande röster som är omöjliga att stå emot. Det är således inte tillräckligt att gärningsmannen har lidit av vad vi skulle definiera som en allvarlig psykisk störning, eller ens ett psykotiskt tillstånd.¹²

Otillräknelighetsmodellen omfattar en betydligt snävare krets av psykiskt sjuka eller störda gärningsmän än den modell vi har idag i svensk rätt.¹³ En bedömning måste även göras av om det aktuella tillståndet har lett till att den tilltalade har saknat förmåga att förstå gärningens innebörd eller om han saknat förmåga att anpassa sitt handlande efter en sådan förmåga.¹⁴

⁷ SOU 2002:3, s. 29 ff.

⁸ Wennberg, S., *Behovet av straffrättslig särbehandling av psykiskt störda lagöverträdare – vad är myt och vad är verklighet?*, JT 1999/2000, s. 631.

⁹ SOU 2002:3, s. 230.

¹⁰ A.a., s. 232.

¹¹ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 623.

¹² SOU 2002:3, s. 245 ff.

¹³ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 624.

¹⁴ SOU 2002:3, s. 231 f.

Bestraffning kan ske i de fall otillräkneligheten uppstått först efter tidpunkten för gärningen, eftersom gärningsmannen varit tillräknelig och därmed ansvarig när brottet begicks.¹⁵

2.3 Den svenska modellen

2.3.1 Presumtion mot fängelse

Enligt BrB 30 kap. 6 § i dess lydelse före den 1 juli 2008 fick den som begått brott under påverkan av en allvarlig psykisk störning inte dömas till fängelse. Detta har kallats det s.k. fängelseförbudet. Genom den lagändring som trädde i kraft den 1 juli 2008, prop. 2007/08:97 - *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*¹⁶, har fängelseförbudet bytts ut mot en presumtion för att annan påföljd än fängelse ska väljas. Lagändringen innebär en *begränsad* reform av påföljdsregleringen för allvarligt psykiskt störda lagöverträdare. Syftet med reformen är att öka flexibiliteten vid påföljdsbestämningen och därigenom skapa större utrymme för proportionalitetsbedömningar. Fängelse får dömas ut om det finns synnerliga skäl. Vid bedömningen av om det finns sådana skäl ska beaktas om brottet har ett högt straffvärde (över fyra års fängelse), om den tilltalade saknar eller har ett begränsat behov av psykiatrisk vård, om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sitt tillstånd genom rus eller på något annat liknande sätt samt omständigheterna i övrigt.¹⁷ Dessutom bör vägas in hur framträdande sambandet mellan gärningen och den psykiska störningen är, likaså huruvida det är ett återfall i brott eller om gärningen framstår som en engångsföreteelse.¹⁸ Fängelse kan t.ex. dömas ut om ett mycket allvarligt brott har begåtts under påverkan av ett hastigt övergående psykostillstånd. Enligt BrB 30 kap. 6 § 3 st. gäller fortfarande det s.k. fängelseförbudet när en tilltalad till följd av sin allvarliga psykiska störning har saknat förmåga att inse gärningens innebörd eller att anpassa sitt handlande efter en sådan insikt, dvs. att gärningsmannen är ”otillräknelig”. Som tidigare nämnts används dock inte begreppet otillräknelig i svensk rätt. Regeringen anför dock i propositionen att man inte är främmande för att i framtiden genomföra en större reform som skulle innebära ett återinförande av tillräknelighetsregleringen.¹⁹ Förbudet mot fängelse i BrB 30 kap. 6 § 2 st. gäller inte om den tilltalade i anslutning till brottet själv har vållat sin bristande förmåga genom rus eller på

¹⁵ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 623.

¹⁶ Se nedan under 3.5.2 för utförligare redogörelse av innehållet i propositionen

¹⁷ Prop. 2007/08:97, s.1.

¹⁸ A.a., s. 46.

¹⁹ Prop. 2007/08:97, s. 18.

något annat liknande sätt. Presumtionen mot fängelse gäller t.ex. om den tilltalade till följd av en akut psykos har haft en bristande realitetsvärdering som varit avgörande för hans förståelse av gärningen.²⁰ För att presumtionen mot fängelse ska bli aktuell krävs det, liksom före lagändringen, dels att den psykiska störningen förelegat vid gärningstillfället och dels att det finns ett orsakssamband mellan störningen och brottet. Om gärningsmannen var allvarligt psykiskt störd när brottet begicks är det ofta uppenbart att brottet begåtts under påverkan av störningen. Emellertid är kravet på orsakssamband inte uppfyllt om den psykiska störningen inte har haft ett avgörande inflytande på gärningsmannens handlingssätt.²¹

Det är endast fängelse som är uteslutet som påföljd. Alla andra påföljder, såsom skyddstillsyn och villkorlig dom, är i princip tillämpliga. I praktiken kommer dock överlämnande till rättspsykiatrisk vård framstå som det lämpligaste påföljdsvalet.²²

I BrB 30 kap. 6 § 3 st. stadgas vidare att den tilltalade ska vara fri från påföljd om rätten finner att inga alternativ till fängelse är tillämpliga. Detta gäller framförallt om det inte föreligger något vårdbehov som kan tillgodoses genom rättspsykiatrisk vård eller skyddstillsyn. Den sjuke kan ha tillfrisknat vid tidpunkten för domen eller så kan han, om det har gått lång tid sedan brottet begicks, förhållit sig väl under denna tidsperiod och därmed inte vara i något direkt behov av vård.²³

2.3.2 Överlämnande till rättspsykiatrisk vård

Enligt BrB 31 kap. 3 § får domstolen överlämna den som begått ett brott till rättspsykiatrisk vård om vederbörande fortfarande lider av en allvarlig psykisk störning vid domstillfället. Därtill ska det med hänsyn till den tilltalades psykiska tillstånd och personliga förhållanden i övrigt vara påkallat med psykiatrisk vård som är förenad med frihetsberövande och annat tvång. Om brottet har begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning kan också den rättspsykiatriska vården förenas med särskild utskrivningsprövning om det bedöms föreligga risk för återfall i brottslighet av allvarligt slag.

²⁰ Prop. 2007/08:97, s.1.

²¹ SOU 2002:3, s. 144.

²² Prop. 1990/91:58, s. 479.

²³ KBrB 30 kap. 6 §, s. 256 ff.

Det krävs således ett aktuellt vårdbehov för att rätten ska kunna överlämna den dömda till rättspsykiatrisk vård. Detta medför att om brottet begåtts under påverkan av en allvarlig psykisk störning och något vårdbehov inte kvarstår när domstolen ska döma kan följande situation uppstå. Fängelseförbud föreligger, men domstolen kan inte överlämna till rättspsykiatrisk vård, och gärningsmannen kan endast dömas till en icke-frihetsberövande påföljd såsom skyddstillsyn med föreskrift om psykiatrisk öppenvårdskontakt.²⁴

2.3.3 Strafflindring

I BrB 29 kap. 3 § 1 st. 2 p. kan en psykiskt störd gärningsman få strafflindring. I paragrafen föreskrivs nämligen att såsom förmildrande omständighet vid bedömningen av brottets straffvärde ska särskilt beaktas om den tilltalade till följd av psykisk störning eller sinnesrörelse eller av någon annan orsak haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. Lagbudet omfattar även psykisk utvecklingsstörning. Det krävs ett kausalsamband mellan den psykiska störningen och brottet för att lagrummet ska bli aktuellt. Rätten får, med hänsyn till brottets straffvärde, även döma till ett lindrigare straff än vad som är stadgat för brottet. Psykisk störning är med andra ord en förmildrande omständighet.²⁵ Bestämmelsen är tillämplig även om gärningsmannen vid domstillfället är psykiskt återställd.²⁶

2.3.4 Allvarlig psykisk störning som juridisk konstruktion

Begreppet allvarlig psykisk störning infördes i lagstiftningen genom den reform av BrB som trädde i kraft den 1 januari 1992 (Prop. 1990/91:58, *Om psykiatrisk tvångsvård m.m.*). I BrB förekom tidigare begreppen *sinnessjukdom*, *sinnesslöhet* och *annan själslig abnormitet av så djupgående natur att den måste anses jämställd med sinnessjukdom*. Den sistnämnda termen kallas för jämställdhetsbegreppet och omfattar enligt SOU 1996:185 allvarligare fall av personlighetsstörningar och en del starkt ångestladdade eller kroniska och invalidiserade neuroser. Begreppet tolkades inte enhetligt i praxis, vilket ledde till att de som led av en personlighetsstörning (t.ex. personer med psykopatiska drag) särbehandlades i mycket större utsträckning än vad som var avsikten vid jämställdhetsbegreppets tillkomst.²⁷ Genom reformen utmönstrades dock dessa begrepp ur lagstiftningen och ersattes med begreppet

²⁴ Kristiansson, M, "Sjuk eller frisk" i rättspsykiatrisk mening, www.lakartidningen.se, 2008-03-14.

²⁵ SOU 2002:3, s. 144.

²⁶ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 629.

²⁷ SOU 1996:185, del I, s. 497.

allvarlig psykisk störning. En viktig nyhet med reformen var att termen allvarlig psykisk störning infördes både i BrB och i den allmänna tvångsvårdslagstiftningen, lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT) och lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV).

Enligt förarbetena är begreppet allvarlig psykisk störning avsett att ha en något snävare betydelse än termen psykisk sjukdom men en något vidare innebörd än uttrycket sinnessjukdom.²⁸ Bland dem som faller utanför den straffrättsliga särregleringen finns vissa personlighetsstörda lagöverträdare, bl.a. personer med psykopatiska drag. De personlighetsstörda lagöverträdarna kan dock ofta befinnas lida av en psykisk störning, om än inte av allvarlig karaktär. Sammanfattningsvis innebar alltså införandet av begreppet allvarlig psykisk störning en utvidgning jämfört med den i BrB tidigare använda termen sinnessjukdom, samtidigt som den personkategori som kan bli föremål för fängelseförbudet inskränktes genom att jämställdhetsbegreppet utmönstrades ur lagstiftningen.

Allvarlig psykisk störning är ett juridiskt begrepp och kan inte enkelt översättas till någon enskild psykiatrisk diagnos.²⁹ Enligt 1991 års proposition bör i första hand räknas tillstånd av psykotisk karaktär, således tillstånd med störd realitetsvärdering och med symtom av typen vanföreställningar, hallucinationer och förvirring. Även en hjärnskada kan leda till psykisk funktionsnedsättning av allvarlig art med störd realitetsvärdering. Till allvarlig psykisk störning räknas likaså allvarliga depressioner med självmordstankar och även svårartade personlighetsstörningar (karaktärsstörningar), t.ex. vissa invalidiserande neuroser och personlighetsstörningar med impulsgenombrott av psykoskaraktär. Även alkoholpsykoserna (delirium tremens, alkoholhallucinos och klara demenstillstånd) bör hänföras till allvarlig psykisk störning. Detsamma gäller de psykoser som drabbar narkotikamissbrukare. Även en psykisk funktionsnedsättning på grund av åldersdemens kan vara så kraftig att den ska betecknas som en allvarlig psykisk störning.³⁰

Bedömningen av om en psykisk störning är allvarlig i rättspsykiatrisk mening ska göras både utifrån störningens art och grad. En del typer av psykiska störningar är allvarliga till såväl art som grad. Schizofreni kan i rättspsykiatrisk mening närmast alltid ses som allvarlig till sin art

²⁸ SOU 1996:185, del I, s. 453.

²⁹ Kristiansson, M., 2008-03-14.

³⁰ Prop. 1990/91:58, s. 86.

men behöver inte alltid vara det till sin grad.³¹ Andra tillstånd, såsom personlighetsstörningar och neuropsykiatriska störningar, är inte allvarliga till sin art men kan vara det till sin grad vid omfattande symtom, beteendeförändringar och låg social funktionsnivå.³² I varje enskilt fall får en sammanvägning av störningens art och de symtom och yttringar i övrigt som belyser graden av störningen göras. Den psykiska störningen betraktas vara av allvarlig art så länge påtaglig risk föreligger för att de psykiska symtomen återkommer om behandlingsinsatserna avbryts.³³

När det gäller alkoholutlösta psykoser och liknande tillstånd så kan gällande rätt efter avgörandena i NJA 1995 s. 48 och NJA 2001 s. 899 sägas innebära att en tillfällig alkoholutlöst psykos inte ska betraktas som en allvarlig psykisk störning under förutsättning att tillståndet bedöms som självförvållat. BrB 1 kap. 2 § 2 st. stadgar nämligen att om en gärning har begåtts under självförvållat rus eller om gärningsmannen på annat vis genom eget vållande var från sina sinnens bruk, ska detta inte föranleda att gärningen inte anses som brott. HD har tolkat detta lagbud som att ett självförvållat förvirringstillstånd inte ska betraktas som en allvarlig psykisk störning.

2.4 Psykiatrisk tvångsvård – utan eller på grund av brott

2.4.1 Lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård (LPT)

Psykiatrisk tvångsvård med stöd av LPT blir aktuell endast i de fall där patienten inte har begått något brott (tvångsvård av psykiskt störda lagöverträdare regleras i LRV, se nedan i 2.4.2). Det stadgas vidare som rekvisit i 3 § att (1) patienten måste lida av en allvarlig psykisk störning och (2) på grund av sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt ha ett oundgängligt behov av psykiatrisk vård som inte kan tillgodoses på annat sätt än att patienten är intagen på en sjukvårdsinrättning för heldygnsvård. Vid bedömningen av patientens vårdbehov också ska beaktas om han till följd av sin psykiska störning är farlig för annans personliga säkerhet eller fysiska eller psykiska hälsa. Slutligen krävs att (3) patienten motsätter sig sjukhusvården eller att han på grund av sitt psykiska tillstånd uppenbart saknar förmåga att avgöra om sådan vård behövs.

³¹ Prop. 1990/91:58, s. 87.

³² Kristiansson, M., 2008-03-14.

³³ Prop. 1990/91:58, s. 87.

I LPT 4-6 §§ regleras förfarandet vid intagning för psykiatrisk tvångsvård. Ett beslut om intagning på en sjukvårdsinrättning för psykiatrisk tvångsvård får inte fattas utan att ett läkarintyg (vårdintyg) tidigare utfärdats, av vilket det ska framgå att det föreligger sannolika skäl för tvångsvård av patienten. Vårdintyget ska grundas på en särskild läkarundersökning och får endast utfärdas i omedelbar anslutning till läkarundersökningen. Frågan om tvångsvård ska avgöras skyndsamt efter undersökning av patienten och senast 24 timmar efter patientens ankomst till vårdinrättningen. Ett beslut om vårdintyg får inte grundas på ett beslut som är äldre än fyra dagar. Beslutet om intagning fattas av chefsöverläkaren vid en enhet för psykiatrisk vård. Beslutet får inte fattas av samma läkare som utfärdat vårdintyget. Denna s.k. ”tvåläkarprövning” är en rättssäkerhetsgaranti som syftar till att motverka godtycklig rättstillämpning. Tvångsvård som grundar sig på ett vårdintyg och en läkares intagningsbeslut får inte pågå längre än fyra veckor från dagen för beslutet. Om patienten behöver ges vård under längre tid måste chefsöverläkaren (enligt LPT 7 §) skriftligen ansöka hos länsrätten om medgivande till detta. Chefsöverläkaren ska enligt LPT 27 § fortlöpande överväga frågan om tvångsvårdens upphörande.

2.4.2 Lag (1991:1129) om rättspsykiatrisk vård (LRV)

I LRV regleras tvångsvård av psykiskt störda lagöverträdare. Enligt LRV 1 § gäller lagen bland annat den som efter beslut av domstol ska ges rättspsykiatrisk vård (BrB 31 kap. 3 §), den som är anhållen, häktad eller intagen på enhet för rättspsykiatrisk undersökning, samt den som är intagen eller ska förpassas till en kriminalvårdsanstalt. I LRV 4 § stadgas att den som är anhållen, häktad eller intagen i eller ska förpassas till en kriminalvårdsanstalt får ges rättspsykiatrisk vård under vissa förutsättningar. Dessa förutsättningar är att personen lider av en allvarlig psykisk störning, att han med hänsyn till sitt psykiska tillstånd och sina personliga förhållanden i övrigt har ett behov av psykiatrisk vård som kan tillgodoses genom att han är intagen på en sjukvårdsinrättning, samt att han motsätter sig sådan vård eller på grund av sitt psykiska tillstånd inte kan ge uttryck för något grundat ställningstagande i frågan. Enligt förarbetena (prop. 1990/91:58) bör i huvudsak samma reglering gälla för intagning enligt LRV som för intagning enligt LPT. I LRV 5 § 3 st. ges dock vissa undantag från kravet på vårdintyg, t.ex. om patienten tagits in för rättspsykiatrisk undersökning, då det räcker med ett beslut från läkare för att rättspsykiatrisk vård ska få ges.

Stora delar av innehåll och arbetsmetoder är gemensamma inom LPT och LRV. En avgörande skillnad är dock att rättspsykiatrins uppdrag enligt LRV även innefattar att minska risken för förnyad brottslighet till följd av patientens psykiska sjukdom eller störning, samt att svara för skyddsaspekter gentemot samhället.³⁴

2.5 Uppmärksammade rättsfall

2.5.1 NJA 1995 s. 48 & NJA 2001 s. 899

I NJA 1995 s. 48 ansågs den tilltalade, yrkesofficeren Flink, ha befunnit sig i ett tillstånd av psykotisk karaktär när han uppsåtligt berövade sju människor livet. Det psykotiska tillståndet, som utlösts av viss alkoholkonsumtion, upphörde emellertid ganska omgående efter det att gärningarna hade förövats och vid domstillfället ansågs Flink inte längre lida av en allvarlig psykisk störning. Högsta domstolen (HD) anförde att om fängelseförbudet generellt skulle anses omfatta även tillfälliga psykosartade tillstånd utlösta av alkohol- och narkotikabrusning, skulle en ingripande förändring av den tidigare gällande ordningen ha åstadkommit, som inte närmare berörts i förarbetena till lagstiftningen och som inte rimligen kan ha varit åsyftad. Eftersom ett rusutlöst tillstånd av psykotisk karaktär som i Flinks fall kan avklinga snabbt, skulle konsekvensen bli att varken fängelse eller rättspsykiatrisk vård skulle kunna utdömas ens vid synnerligen allvarlig brottslighet. HD bedömde således att Flink inte hade begått de åtalade gärningarna under inflytande av en allvarlig psykisk störning i den mening som avses i Brottsbalken (BrB) 30 kap. 6 §. Flink ansågs visserligen, som en följd av det psykosartade tillståndet, ha haft starkt nedsatt förmåga att kontrollera sitt handlande. Med hänsyn till den synnerligen allvarliga brottslighet som Flink hade gjort sig skyldig till kunde emellertid påföljden inte bestämmas till något annat än fängelse på livstid. Av domen framgick att Flink vid två tidigare tillfällen reagerat onormalt på alkoholintag. HD berörde dock inte närmare i sina domskäl frågan huruvida Flinks abnorma tillstånd vid gärningstillfället kunde anses vara självförvållat. Flink kommenterar själv de begångna gärningarna: *”Jag har förstått att jag hamnade i en klassisk stressreaktion och föll tillbaka på mitt inlärd ryggmärgsbeteende: att gå i fält. Hade det inte varit för vapnet hade väl kvällen slutat som vilket krogbråk som helst”*³⁵.

³⁴ Lidberg, L. & Wiklund, N., *Svensk rättspsykiatri. Psykisk störning, brott och påföljd*, 2004, s. 136 ff.

³⁵ Tures, E., *Flink önskar sig ett liv i lugn och ro*, www.dn.se, 2008-06-02.

Praxis på området reviderades dock något efter utslaget i NJA 2001 s. 899. I detta fall begicks gärningarna, i likhet med NJA 1995 s. 48, under påverkan av ett psykosartat tillstånd som utlösts av alkoholförtäring. Liksom Flink var inte heller den tilltalade, N, att bedöma som allvarligt psykiskt störd vid domstillfället, och därför saknades det möjlighet att döma honom till rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning enligt BrB 31 kap. 3 §. Om man hade följt de principer som HD slog fast i NJA 1995 s. 48 skulle N alltså ha dömts till fängelse. Man fann dock att fängelseförbudet trots allt var tillämpligt. HD refererade i sin dom till NJA 1968 s. 471 där den tilltalade hade råkat hamna i ett alkoholutlöst, psykotiskt tillstånd. Den tilltalade hade, till skillnad från Flink, ingen anledning att räkna med sin starkt avvikande reaktion och kunde därför inte dömas till fängelse. Mot bakgrund av det anförda kunde inte heller N ådömas ett fängelsestraff och påföljden bestämdes därför till skyddstillsyn med föreskrift om att N skulle underkasta sig psykiatrisk behandling. Man kan således konstatera att HD korrigerade sina domskäl i Flink-fallet något genom NJA 2001 s. 899. Praxis efter 2001 års fall torde sägas innebära att en tillfällig alkoholutlöst psykos inte ska betraktas som en allvarlig psykisk störning under förutsättning att tillståndet bedöms som självförvållat.

2.5.2 Mål B 2082-07

Det s.k. Rödeby-målet har också blivit mycket uppmärksammat i samhällsdebatten. Den 7 maj 2008 friade Blekinge TR den 50-åringe man som stått åtalad för mord och mordförsök efter att ha skjutit två tonårspojkar på sin egen gård i oktober 2007. I domskälen pekade domstolen på att mannen begick gärningarna under inflytande av en allvarlig psykisk störning och därför inte haft uppsåt att skjuta pojkarna. Rätten grundade sin bedömning på Socialstyrelsens rättsliga råds utlåtande samt den rättspsykiatriska undersökningen. Motiveringen var att mannen inte var vid sina sinnens fulla bruk när han sköt och därmed saknade uppsåt att skada eller döda pojkarna. Mannen drabbades av en paniksituation med förlust av tankebearbetning och impuls kontroll. Han sköt för att rädda sig och sin familj, men han förstod inte vad han gjorde, eftersom han inte kunde tänka rationellt och hans intellekt var satt ur spel. TR ansåg att åklagaren inte hade lyckats bevisa att 50-åringen var i sådan grad medveten om sitt handlande att han kunde anses ha begått gärningarna uppsåtligt. Rätten menade att det fanns tungt stöd för att 50-åringen inte kunnat överväga sina handlingar och inse konsekvenserna av dem. När han sköt förstod han inte att han skulle kunna döda eller skada pojkarna. Att mannen klarat av att ladda om geväret och avlossa skott förklarades med

att det finns ett primitivt system inlagt i hjärnan, vilket gör det möjligt att utföra tidigare inlärda komplicerade handlingar. Mannens uppträdande när han kom till sans talade för att mannen under normala förhållanden inte skulle ha varit likgiltig inför sitt handlande. Åtalet ogillades således på grund av bristande uppsåt, som i sin tur berodde på den allvarliga psykiska störningen. Domstolen pekade vidare på att inget tydde på att mannen själv försatt sig i tillståndet, t.ex. genom att dricka alkohol.

Den friande domen har överklagats till hovrätten (HovR) av både målsägandena och åklagaren. Åklagaren vidhåller att mannen bör dömas för mord och mordförsök, alternativt dråp och dråpförsök, och argumenterar för ett långt fängelsestraff. Om HovR anser att gärningarna har begåtts under inflytande av en allvarlig psykisk störning yrkar åklagaren på rättspsykiatrisk vård med särskild utskrivningsprövning. Åklagaren tyckte att TR i alltför stor utsträckning låtit experternas uppgifter ligga till grund för bedömningen av 50-åringens uppsåt, och inför nästa rättegång vill han fördjupa utredningen om 50-åringens konsumtion av alkohol och lugnande medel. Åklagaren åberopar HD-domen mot Flink, som dömdes med hänvisning till självförvållat rus, se ovan, och här ser åklagaren en parallell till 50-åringen.³⁶ Det som kanske är mest uppseendeväckande med TR:s dom i Rödebymålet är att i den här typen av fall, när den åtalade konstaterats lida av en allvarlig psykisk störning, brukar inte åtalet ogillas, istället låter man den psykiska störningen påverka påföljden.³⁷ Sannolikt är detta orsaken till den massiva uppståndelse som målet ådragit sig.

³⁶ Karlskrona TT, *Friande Rödebydom överklagad*, www.svd.se, 2008-05-21.

³⁷ Hernadi, A., *Frågor & svar om den friande domen*, www.svd.se, 2008-05-08.

3. Skuld, ansvar och fri vilja

3.1 Grundläggande begrepp

Skuldprincipen (nulla poena sine culpa³⁸) intar en central position inom straffrätten i alla moderna rättsstater och innebär att gärningsmannen endast får ställas till ansvar och bestraffas om han vid gärningstillfället kunde rå över sin gärning. Skuldprincipen kan i grunden sägas handla om i vilka situationer man bör anses moraliskt och rättsligt ansvarig för en gärning, vilket i sin tur är intimt förknippat med det eviga spørsmålet om huruvida vi har fri vilja i vårt handlande eller om detta är mer eller mindre orsaksbestämt.³⁹

Skuldprincipen kan ses som ett utflöde av en annan grundläggande princip inom modern straffrätt, *konformitetsprincipen*⁴⁰. Innebörden av denna princip är att endast den som har förmåga eller tillfälle att rätta sig efter lagen bör hållas straffrättsligt ansvarig. Principen är främst rättspolitisk och har därmed sin största betydelse på lagstiftningsnivån. Men när lagstiftning saknas kan den även påverka utgången i ett konkret fall på domsnivån.⁴¹ Att gärningsmannen saknar förmåga att följa lagen innebär att vederbörande inte kan kontrollera sitt beteende och därför kan han ursäktas för sitt handlande. En sådan bristande förmåga kan föreligga om gärningen i egentlig mening är ofrivillig (t.ex. en reflexrörelse) eller om gärningsmannen omöjligt kan utföra en viss i lagen påbjuden aktivitet på grund av bristande styrka, kunskap eller skicklighet.⁴²

Det finns olika åsiktsriktningar rörande människans fria val. En av dem är *determinism*. Att människan är determinerad betyder att allt, även den mänskliga viljan, bestäms av orsakslagar. Både händelseförlopp och människors beslut orsakas helt och hållet av tidigare existerande förhållanden. I sin renodlade form avvisar determinismen helt tanken på existensen av en fri vilja; allt är bestämt i förväg. Det anses i vilken given situation som helst inte ha stått i gärningsmannens makt att vare sig handla eller vilja annorlunda än vad han gjorde.⁴³

³⁸ Latin: *inget straff utan skuld*.

³⁹ SOU 2002:3, s. 230 f.

⁴⁰ Jareborg, N., *Allmän kriminalrätt*, 2001, s. 303.

⁴¹ Jareborg, N., 1992, s. 210.

⁴² SOU 2002:3, s. 231 f.

⁴³ Lernestedt, C., *Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten*, JT 1996/97, s. 326.

Indeterminismen innebär, i motsats till determinismen, att människan inte är fullständigt determinerad; våra gärningar är inte helt förutbestämda.⁴⁴ Det finns åtminstone vissa händelser som inte helt bestäms av bakomliggande kausala faktorer.

Handlingsfrihet innebär att man är fri när man åtnjuter frihet från både yttre och inre tvång. Gärningsmannens vilja är fri eftersom det står i dennes makt att handla som han vill och i en given situation hade han kunnat handla annorlunda. Vad som har bestämt gärningsmannens vilja saknar emellertid betydelse.⁴⁵ Enligt David Hume (1711-1776), som var en av förespråkarna för handlingsfrihet, är handlingen fri om den är effekten av det egna valet, och om så är fallet bär den handlande det moraliska ansvaret. Om inte handlingar påverkas av motiv är det meningslöst att försöka påverka någon att sköta sig, och det är inte heller rätt att klandra honom om han inte gör det. Därför är determinism, i bemärkelsen att allt vi gör är kausalt bestämt av tidigare händelser, inte bara förenlig med moral utan en nödvändig förutsättning för den.⁴⁶ Eftersom det inte är relevant vad som har orsakat viljan, är handlingsfrihet och determinism kompatibla.

Enligt *kompatibilisterna* behöver inte frågan om viljans frihet besvaras för att ett moraliskt ansvar ska kunna utdömas. Determinismen är förenlig med moraliskt ansvar, och kanske till och med en förutsättning för det, eftersom den straffande verksamheten skulle vara meningslös om det inte vore möjligt att påverka individen genom att utdöma påföljden. Förutsättningen för moralisk såväl som straffrättslig ansvarsförmåga är, enligt kompatibilisterna, handlingsfrihet.⁴⁷

Viljefrihet innebär att det inte är tillräckligt att gärningsmannen i en given situation hade kunnat handla annorlunda om han hade velat; det måste även ha stått i hans makt att vilja något annat än det han faktiskt ville. Viljan bestämmer sig själv och är varken bunden av motiv, karaktär eller orsakslagar. Viljefrihet är inte förenlig med determinism.⁴⁸

Den som hävdar att det är tillräckligt att vi gör vad vi vill göra, oberoende av vad som orsakat viljan, anser att handlingsfrihet är den nödvändiga friheten. För att visa att determinism råder

⁴⁴ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 326.

⁴⁵ A.a., s. 326.

⁴⁶ A.a., s. 329.

⁴⁷ A.a., s. 330.

⁴⁸ A.a., s. 330.

måste det bevisas att alla mänskliga handlingar är resultatet av orsakslagar och därmed i princip förutsägbara. Det som upplevs vara en människas medvetna val är bara slaggprodukter från fysiska processer. För att visa att viljefrihet existerar måste först determinismen dementeras. Dessutom måste det bevisas att den frihet som uppstår om determinism inte råder inte är en slumpmässighet, utan att den på något sätt är en aktiv frihet; om friheten är slumpmässig kan den inte gärna vara fri.⁴⁹

3.2 Allmänt: historisk tillbakablick

I den *klassiska straffrättsskolan*, som slog igenom i Europa på slutet av 1700-talet, är människans fria vilja utgångspunkten vid ansvarsbedömningen. Eftersom människan har fri vilja att göra eller avstå från att göra något anses hon kunna välja mellan att lyda eller bryta mot lagen. Om hon begår ett brott ådrar hon sig en skuld som måste sonas genom straff. Även allmänprevention intar en viktig position inom den klassiska straffrättsskolan; straffet ska avskräcka allmänheten från att begå liknande handlingar. De individer som inte kan betecknas som fria och förnuftiga (barn, psykiskt störda och utvecklingsstörda) är undantagna från straffrättsligt ansvar. Att moralisk skuld väger tungt inom den klassiska straffrätten utmärks bl.a. genom kravet på tillräknelighet vid handlingens begående. En tillräknelig gärningsman har nämligen vid gärningstillfället i sin makt att underlåta att utföra den brottsliga gärningen. Handlar vederbörande då i strid med lagen har han givit uttryck för en medveten och frivillig önskan att trotsa lagen.⁵⁰

Den svenska strafflagen (SL), som infördes 1865, var inspirerad av den klassiska straffrättsskolan. Lagen, som var djupt präglad av tillräknelighetsläran, byggde på två olika uppfattningar, nämligen upplysningsmännens krav på lika straff för lika brott och de tyska romantiska filosofernas föreställning att straffet skulle återställa den samhällsbalans som brottet rubbat. Enlig SL skulle den som saknade förståndets bruk vara fri från straff. Strafffrihet förelåg alltså för de personer som var från vettet, s.k. idioter, imbecilla och galningar, men även för de som tillfälligtvis och utan egen skuld råkat i sådan sinnesförvirring att de inte visste vad gjorde.⁵¹ Om man saknade förmåga att förstå innebörden av sin gärning eller om man inte kunde anpassa sitt handlande i enlighet med en sådan förståelse gick man

⁴⁹ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 330.

⁵⁰ A.a., s. 324.

⁵¹ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 625.

alltså fri från ansvar. Man var då, enligt SL:s terminologi, *otillräknelig* och skulle, istället för att bestraffas, överlämnas till psykiatrisk vård.⁵² SL var även inspirerad av de *relativa straffrättsteorierna*, vilka utmärks av tanken att straffet utgör ett medel för att uppnå ett visst syfte. Rättvisa straff kan enligt dessa tankar endast försvaras om de innebär sonande av skuld. Den som till följd av psykisk sjukdom begått ett brott har inte någon skuld att sona, utan han ska vara straffri.⁵³

I början av 1800-talet fick psykiatrikerna större inflytande över bedömningen av brottslingars sinnestillstånd; man började göra empiriska studier av brottslingens person och sociala miljö, vilket ledde till att de rådande moralfilosofiska föreställningarna om ansvar och tillräknelighet ifrågasattes. Genom att uppmärksamheten riktades mot brottslingens person i stället för på gärningen trädde den individualpreventiva aspekten på straffet i förgrunden på bekostnad av tankarna om allmänprevention.⁵⁴ Den italienske rättsläkaren Cesare Lombroso (1835-1909) brukar betecknas som grundare av den *naturvetenskapliga*, eller *positiva*, *straffrättsskolan*. Han formulerade den första kriminologiska teorin som inte var moralisk. Den gick ut på att brottsligheten inte var ett moraliskt problem, utan ett naturfenomen; vissa personer var födda förbrytare.⁵⁵ Lombroso företrädde således en form av biologisk determinism med innebörden att vissa människor sedan födseln är förutbestämda att utvecklas till brottslingar.⁵⁶ Brottslingen hade sådana fysiska och kroppsliga egenskaper, som funnits tidigare i den biologiska utvecklingen. Dessa egenskaper hade den normala människan lämnat bakom sig, t.ex. asymmetriskt kranium, lutande panna, kraftiga hakor, höga kindknotor och utstående öron. Dessutom ansågs brottslingen ha outvecklad moral, vara fåfång, grym och ha försämrade sensoriska förmågor. Förbrytaren drevs av sin medfödda natur mot brott och ingen miljö kunde rädda honom, ty han ansågs handla på det sätt som är naturligt för en primitiv och outvecklad varelse.⁵⁷ Lombrosos stora verk, *L'uomo delinquente* (Den brottsliga människan, 1876), anses utgöra inledningen på den positiva straffrättsskolan, där kunskapen grundas på mätbara naturfenomen, vilka kan studeras med hjälp av empirisk metodik.⁵⁸ Lombrosos viktigaste tes var att straffet skulle anpassas efter brottslingens egenart med hänsyn till graden av farlighet.⁵⁹

⁵² Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 18.

⁵³ A.a., s. 19.

⁵⁴ SOU 2002:3, s. 164 f.

⁵⁵ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 612.

⁵⁶ Sarnecki, J., *Introduktion till kriminologin*, 2003, s. 35.

⁵⁷ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 19 f.

⁵⁸ Sarnecki, J., 2003, s. 129.

⁵⁹ SOU 2002:3, s. 165.

I Sverige fick Lombrosos positiva straffrättsskola sin främste förkämpe i Olof Kinberg (1873-1960), Sveriges första professor i rättspsykiatri. Han fick stort inflytande över rättsutvecklingen i Sverige vad avser behandlingen av de psykiskt störda brottslingarna.⁶⁰ Kinbergs ambition var att, liksom Lombroso, se brottsligheten ur en naturvetenskaplig, inte moralisk, synvinkel och bryta sambandet mellan ansvar för den brottsliga handlingen och påföljd för densamma.⁶¹ Det ansågs därför berättigat att även de psykiskt sjuka, som dittills varit straffria, skulle kunna dömas till ansvar, med den skillnaden att valet av påföljd begränsades för dem, så att de endast kunde dömas till påföljderna skyddstillsyn, böter och psykiatrisk vård.⁶²

Strafflagberedningens förslag till lagstiftning (slutbetänkandet Skyddslag, SOU 1956:55) var starkt influerat av den positiva straffrättsskolan. Detta förslag kom att ligga till grund för den radikala förändring av svensk straffrätt som skedde när tillräknelighet togs bort som brottsförutsättning. I förslaget ingick bl.a. att ordet *straff* skulle ersättas med ordet *påföljd*. Strafflagberedningen föreslog vidare att straffrifyklaringarna för de otillräkneliga skulle avskaffas. Anledningen till detta var att man ansåg att tillräknelighetsläran hade spelat ut sin roll; denna gjorde ju skillnad mellan dem som kunde straffas och inte, men allteftersom det tillkommit nya möjligheter att utdöma andra påföljder än straff var det inte längre nödvändigt att upprätthålla en skarp skiljelinje mellan de tillräkneliga och de otillräkneliga. Enligt den positiva straffrättsskolan var ansvar och skuld ålderdomliga begrepp som hörde samman med den klassiska straffrättsskolans vedergällningsteorier och som byggde på filosofiska och metafysiska resonemang, något som enligt den positiva skolan inte hörde hemma i ett påföljdssystem. Påföljdssystemet skulle i stället utformas på ett sådant sätt att samhället kunde skydda sig mot brott och förebygga brottslighet. Dessa tankegångar byggde på en starkt deterministisk livsuppfattning. Det var inte längre intressant att fastställa existensen av den fria viljan eller det moraliska ansvaret, eftersom dessa endast betraktades som orealistiska metafysiska begrepp.⁶³

Även om Strafflagberedningens förslag till skyddslag inte antogs i alla delar vid BrB:s tillkomst 1965, genomfördes förslaget i stort beträffande de regler som rörde de psykiskt störda lagöverträdarna. När BrB ersatte SL avskaffades följaktligen principerna om

⁶⁰ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 612.

⁶¹ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 25 f.

⁶² A.a., s. 26.

⁶³ SOU 2002:3, s. 240.

tillräknelighet och straffrihet i Sverige, och således även förställningen att påföljd förutsätter ansvar för den brottsliga gärningen. Genom denna reform blev Sverige i det närmaste unikt. Nästan inget annat land har på detta sätt valt bort ett krav på tillräknelighet för att straffrättsligt ansvar ska föreligga.⁶⁴ BrB stadgade nu att sinnessjuka, förvirrade och dementa skulle rannsakas som alla andra. Först när deras skuld var bevisad skulle domstolen avgöra om de var så sjuka att de inte fick skickas till fängelse. Dessa regler är alltså gällande, men vissa förändringar gjordes genom 1991 års reform (Prop. 1990/91:58), då begreppet allvarlig psykisk störning ersatte de tidigare begreppen, och som nu används enhetligt inom hela det aktuella rättsområdet (LPT, LRV och tillämpliga delar av BrB).⁶⁵

3.3 Skuldformerna i svensk rätt

Uppsåt (*dolus*) är en faktor som i svensk rätt måste föreligga för att den som begått en straffbelagd gärning ska betraktas som fullt straffansvarig. I BrB 1 kap. 2 § stadgas att en gärning endast betraktas som brott om den begås uppsåtligt, om inte annat anges. Uppsåt förutsätter ett kontrollerat handlande. Uppsåt kompletteras med vållande (*culpa*), vilket innebär att bestraffning kan förekomma i vissa fall, även om den handlande inte varit fullt medveten om konsekvenserna av sina gärningar. Ett culpöst agerande från gärningsmannens sida kan bestraffas enbart om så är uttryckligen stadgat. I straffbuden används då bl. a. uttryck som *oaktsamhet*, *vårdslöshet* eller *försumlighet*.⁶⁶ Principen att de objektiva rekvisiten i straffbuden ska ha subjektiv täckning i form av uppsåt, eller i förekommande fall vårdslöshet, kallas för *täckningsprincipen*.⁶⁷ När begreppet *ansvar* hädanefter används är *uppsåt* som åsyftas, om inget annat anges.

Det brukar sägas att en uppsåtlig gärning begås *med vett och vilja*; gärningsmannen vet vad han gör. *Vett* skulle i denna bemärkelse betyda att gärningsmannen har kännedom om sakförhållandena. När det gäller begreppet *vilja* skulle man kunna tro att den begångna gärningen ska vara resultatet av ett mer eller mindre övervägt beslut från gärningsmannens sida att handla på ett visst sätt för att uppnå ett visst resultat. I doktrinen har dock

⁶⁴ Lidberg, L. & Freese, J., *Rätt och psykiatri*, 1985, s. 20.

⁶⁵ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 45.

⁶⁶ A.a., s. 44.

⁶⁷ Jareborg, N., 2001, s. 334.

argumenterats för att *vett och vilja* ska ges en bredare tolkning. Nils Jareborg⁶⁸ är kritisk mot användandet av begreppet viljeakt. I stället tänker han sig att handlingen i sin helhet är förlagd på brottsbegreppets objektiva sida under förutsättning att medvetenhet föreligger.⁶⁹ När det gäller *vett och vilja* är huvudsaken alltså att man är medveten dels om att man handlar och dels om vissa sakomständigheter. Det har i detta avseende hävdats att det är ogrundat att påstå att ett moment av vilja måste ingå i uppsåtsbegreppet. Dock måste här betonas att rena reflexrörelser, såsom knäreflexer, spasmer och konvulsioner inte betraktas som uppsåtliga handlingar, trots att kroppen rör sig och personen kan vara medveten om detta. I dessa fall är det tämligen meningslöst att fråga av vilket skäl personen utförde rörelsen.⁷⁰ En jämförelse kan göras med den som handlar i affekt. Vederbörande handlar uppsåtligt trots att det inte är något noga övervägt beslut som leder fram till handlingen. Det sker utan betänketid och på ett sätt som kan uppfattas som instinktivt. Det är dock inte fråga om en reflexrörelse eller dylikt, något som annars skulle frita från ansvar. Handlande i affekt kan dock ge strafflindring enligt BrB 29 kap. 3 § 1 st. 2 p.

När någon har begått en straffbelagd handling har domstolen att ta ställning till om uppsåt eller oaktsamhet föreligger. Särskilt vid brott som förövats under inflytande av en psykisk störning krävs en rättspsykiatrisk bedömning. Gärningsmannen kan till följd av sin sjukdom ha haft en oriktig uppfattning om sin yttre situation, eller han kan göra gällande att han handlat i nödvärn. Psykiskt utvecklingsstörda kan ha svårare än andra att inse följderna av en viss handling. Uppsåt anses dock föreligga även vid gärningar som förövas under rus (se BrB 1 kap. 2 § 2 st.).⁷¹ Men om gärningsmannen inte är medveten om sina handlingar anses uppsåt och personligt ansvar inte kunna utkrävas.⁷²

3.4 Bedömning och bevisvärdering

⁶⁸ Professor i straffrätt vid Uppsala universitet och författare till ett flertal vetenskapliga monografier inom sitt område.

⁶⁹ Jareborg, N., 1969, s. 67 ff.

⁷⁰ Strahl, I., *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, 1976, s. 90 f.

⁷¹ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 43.

⁷² Se bl.a. NJA 1976 s. 183.

För att rätten ska kunna bedöma om den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning och om det därmed finns förutsättningar att överlämna vederbörande till rättspsykiatrisk vård måste den ha tillgång till någon form av utredning.⁷³ Det är rättspsykiatrikerna som ska avgöra huruvida någon är allvarligt psykiskt störd.⁷⁴ De ska genom undersökning av en lagöverträdare bedöma om denne led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället eller om han lider av en allvarlig psykisk störning vid undersökningstillfället. Läkare ska alltså genom sina medicinska kunskaper tillämpa det juridiska begreppet allvarlig psykisk störning och avgöra om lagöverträdaren i fråga är psykiskt störd på sådant sätt som lagstiftaren angivit. Den rättspsykiatriska undersökningen ska anpassas efter domstolens frågeställning och syfte med undersökningen och övriga omständigheter i det särskilda fallet.⁷⁵

Bestämmelser om rättspsykiatrisk undersökning finns i lag (1991:1137) om rättspsykiatrisk undersökning (LRPU). Rätten får enligt LRPU 1 § endast besluta om rättspsykiatrisk undersökning om det finns medicinska förutsättningar att överlämna den misstänkte till rättspsykiatrisk vård enligt BrB 31 kap. 3 § eller om den misstänkte har begått gärningen under påverkan av en allvarlig psykisk störning. Enligt LRPU 2 § får beslut om rättspsykiatrisk undersökning bara meddelas om den misstänkte har erkänt gärningen eller om övertygande bevisning har förebragts om att han har begått den. Undersökningen, som utförs vid de rättspsykiatriska avdelningarna i Stockholm och Göteborg, ska utmynna i ett rättspsykiatriskt utlåtande som ska ges in till rätten. Utlåtandet ska innehålla den rättspsykiatriska diagnosen och bedömningen samt svaren på domstolens frågor.⁷⁶ Enligt LRPU 12 § får rätten, för att få ett bättre underlag för påföljdsbestämningen, inhämta ett kompletterande yttrande av Socialstyrelsen över en verkställd rättspsykiatrisk undersökning. I dessa fall är det Socialstyrelsens råd för vissa rättsliga sociala och medicinska frågor (Rättsliga rådet) som avger yttrandet till rätten. Från medicinsk synpunkt kan sägas att rättspsykiatri är säregen på så sätt att det är en specialitet där medicin och juridik möts på ett komplext sätt. I den rättspsykiatriska rollen krävs att rättspsykiatern väger samman betydelsen av många olika faktorer för att kunna bedöma den rättspsykiatriska betydelsen av

⁷³ SOU 2002:3, s. 283.

⁷⁴ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 340.

⁷⁵ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 157.

⁷⁶ SOU 2000:70, s. 17 f.

gärningsmannens beteende i samband med den misstänkta gärningen.⁷⁷ Syftet med den rättspsykiatriska undersökningen är att förse domstolen med ett underlag, rättspsykiatrikerna ska dock inte uttala sig i skuldfrågan.

Domstolens beslut om rättspsykiatrisk undersökning är ett sakkunnigförordnande och utförs som ett sakkunniguppdrag åt domstolen. Det rättspsykiatriska utlåtandet är i sin tur ett sakkunnigutlåtande som blir en del av bevismaterialet i brottmålet. Sakkunnigutlåtanden regleras i rättegångsbalken (RB) 40 kap. Enligt principen om den fria bevisprövningen i RB 35 kap. 1 § är rätten aldrig bunden av ett sakkunnigutlåtande. Fri bevisvärdering gäller i svensk rätt; domstolen kan fritt tolka den bevisning som finns i målet. I slutändan är det alltså domstolen som avgör vad som ska bedömas vara allvarlig psykisk störning i ett rättspsykiatriskt perspektiv. Detta i kombination med att varje brottsfall är unikt och att de rättspsykiatriska bedömningarna är svåra gör att domstolens avgöranden i fängelseförbudsfrågor kan variera.⁷⁸ I praktiken blir dock domstolen i hög grad bunden av ett sakkunnigutlåtande eftersom rättens egna möjligheter att på egen hand ta ställning till innehållet i ett sakkunnigutlåtande är begränsade.⁷⁹ Ett rättspsykiatriskt utlåtande eller en utsaga består ofta av psykiatriska facktermer och svårförståeliga förklaringar som kan vara besvärliga för en oinvigd att förstå.

HD har i rättsfallet NJA 2004 s. 702 (Mihailovic) uttalat sig om hur man ska gå tillväga bevisvärderingsmässigt för det fall olika utlåtanden avviker från varandra. Om domstolen har inhämtat ett yttrande från Rättsliga rådet över en utförd rättspsykiatrisk undersökning och detta yttrande avviker från innehållet i den rättspsykiatriska undersökningen bör Rättsliga rådets yttrande i allmänhet vara att anse som mer tillförlitligt. Domstolen måste dock jämföra, bedöma och pröva utlåtandena mot varandra om de företräder olika slutsatser och därefter bilda sin egen uppfattning. Domstolen ska tillämpa en överviktsprincip och på så vis komma fram till om den tycker övervägande skäl tala för att den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning.

⁷⁷ Kristiansson, M., 2008-03-14.

⁷⁸ A.a.

⁷⁹ Edelstam, H., *Sakkunnigbeviset. En studie rörande användningen av experter inom rättsväsende*, 1991, s. 380.

3.5 Lagförslag

3.5.1 Psykansvarskommitténs utredning

I maj 1999 tillkallades en kommitté av regeringen i syfte att utreda frågor om ansvar och påföljder för psykiskt störda lagöverträdare. Kommittén, vars ordförande var den nuvarande ordföranden för Regeringsrätten (RegR) Sten Heckscher, fick namnet Psykansvarskommittén (Ju 1999:08). Uppdraget från regeringen utmynnade i ett betänkande, SOU 2002:3, *Psykisk störning, brott och ansvar*. Betänkandet har dock ännu inte lett till någon lagstiftning på området. Istället har nyligen den nedan, i 3.5.2, beskrivna propositionen 2007/08:97 klubbats igenom i riksdagen. Det godkända förslaget började gälla den 1 juli 2008.

Psykansvarskommitténs betänkande innehöll ett förslag till en reformerad reglering av det straffrättsliga ansvaret samt formerna för ingripanden mot psykiskt störda lagöverträdare. Syftet med betänkandet var att åstadkomma en ordning som innebär att allvarligt psykiskt störda personer som begår brott och som är straffrättsligt ansvariga kan dömas till en påföljd som tillgodoser kravet på rimligt ingripande med hänsyn till det begångna brottet. I betänkandet föreslogs att tillräknelighetskravet skulle återinföras i Sverige. Kommittén menade bl.a. att det i dagsläget finns anledning att tro att uppsåtsrekvisitet i praxis ofta anses vara uppfyllt trots att en närmare prövning antagligen skulle visa att det är tveksamt att så är fallet. Detta ansågs vara en följd av att den psykiskt störde gärningsmannen, för att kunna bli föremål för vårdinsatser, måste finnas ansvarig för gärningen, något som alltså skulle medföra att domstolarna möjligtvis varit alltför benägna att finna ett uppsåt hos den tilltalade. Andra argument för återinförande av tillräknelighetsläran var enligt kommittén bl. a. att tillräknelighetskravet bättre tillgodoser skuldprincipen, som innebär att gärningsmannen endast får ställas till ansvar och bestraffas om han vid gärningstillfället kunde rå över sin gärning. Dessutom hämmas den moralbildande, och därigenom allmänpreventiva, effekt som straffrätten syftar till att åstadkomma av att den som inte har förmåga att följa lagen likväl kan ådömas straffansvar. I ett samhälle där den psykiskt sjuke eller störde, trots sitt tillstånd, straffas kan det straffrättsliga systemet, enligt kommittén, komma att uppfattas som orättfärdigt, på samma sätt som om man skulle straffa t.ex. den som handlar i självförsvar. Det moralbildande syftet får då motsatt effekt.⁸⁰

⁸⁰ SOU 2002:3, s. 229 ff.

Enligt Psykansvarskommittén står vidare ett krav på tillräknelighet bättre i samklang med den inriktning som straffrättspolitiken numera har; legalitetsprincipen har fått ett stort genomslag i svensk rätt och numera är det gärningen och dess straffvärde som står i fokus för påföljdsbestämningen på ett mer tydligt sätt än tidigare. Kommittén anser att denna förskjutning mot att det är gärningen och förhållandena då som ska vara i fokus för ansvarsprövningen och påföljdsbestämningen innebär att frågor om skuld och ansvar blir betydligt mer centrala.⁸¹

I betänkandet hänvisas även till förarbetena till 1991 års reform, där det betonas att vid bedömningen av om och i vilken utsträckning någon bör hållas straffrättsligt ansvarig för sina handlingar är det i en modern rättsstat en självklar utgångspunkt att man måste ta hänsyn till vilka möjligheter och vilken förmåga den handlande hade att rätta sig efter lagen.⁸² Grunden för en sådan inställning är den allmänt vedertagna tanken att det är orättfärdigt att straffa någon som har begått en gärning under inflytande av psykisk störning eller tillfällig sinnesförvirring om gärningen inte kan sägas vara ett utslag av gärningsmannens fria val och han därför inte kan rå för den.⁸³ Tillräknelighet eller ansvarsförmåga uppställs som brottsförutsättning.⁸⁴

I betänkandet talas vidare om *handlingsskäl* som ett argument för att principen om tillräknelighet ska återinföras i svensk rätt. En handling är, till skillnad från en kroppsrörelse, en social företeelse. Att känna igen eller bedöma mänskligt handlande innebär att tolka mänskligt beteende i ett socialt sammanhang. En handling tillskrivs en person, och är föremål för personens kontroll och därför beroende av dennes skäl, motiv, avsikter, föreställningar och önskemål. Vår föreställning om verkligheten ger oss skäl att göra eller inte göra olika saker. Uppfattar vi det så att något förhållande föreligger eller kommer att föreligga som en konsekvens av vårt handlande, får det därmed betydelse för om vi företar handlingen eller inte. Denna uppfattning får således betydelse som handlingsskäl.⁸⁵ I den centrala betydelsen av ”skäl” är skälet till att man företar en handling just vad den handlande själv anser vara skäl.⁸⁶ Den som t.ex. vid gärningstillfället befinner sig i ett akut psykotiskt tillstånd med sådana vanföreställningar eller hallucinationer att han helt har tappat kontakt med

⁸¹ SOU 2002:3, s. 239.

⁸² SOU 2002:3, s. 229 & prop. 1990/91:58, s. 449.

⁸³ SOU 2002:3, s. 230.

⁸⁴ A.a., s. 230 f.

⁸⁵ A.a., s. 232.

⁸⁶ Jareborg, N., 1969, s. 108.

verkligheten måste anses sakna kontroll av sina handlingsskäl. Gärningsmannens uppfattning av gärningssituationen skiljer sig så till den grad från den faktiska verkligheten att det inte finns någon anledning att klandra gärningsmannen och följaktligen ingen skuld att utkräva ansvar för. Han saknar förmåga att förstå gärningens innebörd. Skuldprincipen ger med andra ord stöd för att ansvarsfrihet ska föreligga i en sådan situation. I dessa fall är det – om man följer principen – orättfärdigt att utdöma ett straffrättsligt ansvar.⁸⁷ En psykiskt störd person kan ofta sägas ha en helt eller delvis inskränkt förmåga att följa gällande lagar och regler. Med hänsyn till konformitetsprincipen ska alltså inte den psykiskt störde ansvara för de gärningar han har företagit även om han i och för sig kan sägas ha uppfyllt uppsåtskravet.⁸⁸

Psykansvarskommittén gjorde även i betänkandet en ingående redogörelse för hur olika länder behandlar psykiskt störda brottslingar. I de länder där man har tillräknelighet som krav för straffansvar har man även någon form av rättspsykiatrisk vård som ersättning för fängelse i de fall den tilltalade lider av en psykisk störning.⁸⁹ Som exempel kan nämnas Finland, där en psykiskt störd gärningsman blir straffri men överlämnas till psykiatrisk vård. I Norge krävs det sinnessjukdom för att någon ska överlämnas till rättspsykiatrisk vård. I USA krävs det att den tilltalade ska kunna leda sitt försvar och förstå innebörden av det han åtalas för. Kan han inte detta är han ”no competent to stand trial” och ska då överföras för psykiatrisk vård på obestämd tid.⁹⁰

3.5.2 Proposition 2007/08:97

Det något oklara rättsläget har lett till ytterligare behov av översyn av ingripanden mot psykiskt störda lagöverträdare. I januari 2007 avgavs en promemoria av Justitiedepartementet (Ds 2007:5), där det föreslogs att under vissa förutsättningar ska det vara möjligt att inte tillämpa fängelseförbudet. Den 13 mars 2008 överlämnade regeringen en proposition (Prop. 2007/08:97, *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*) till riksdagen. Förslaget klubbades igenom och lagändringen trädde i kraft den 1 juli 2008.⁹¹

⁸⁷ SOU 2002:3, s. 232.

⁸⁸ A.a., s. 233.

⁸⁹ A.a., s. 175 ff.

⁹⁰ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 37.

⁹¹ Se ovan under 2.3.1 för en redogörelse om de ändringar som gjorts i BrB 30 kap. 6 §.

I propositionen anför regeringen att det skulle kunna hävdas att förbudet mot att döma till fängelse vid allvarlig psykisk störning motiveras av att gärningsmannen på grund av sitt psykiska tillstånd inte ska anses fullt straffrättsligt ansvarig, något som ligger nära till hands med hänsyn till att svensk lagstiftning inte ställer något krav på tillräknelighet för straffrättsligt ansvar. Den psykiska störningen som sådan kan alltså inte frita från ansvar. Detta innebär att även en allvarligt psykiskt störd person kan dömas till ansvar för brott så snart kravet på uppsåt (eller oaktsamhet) är uppfyllt. Fängelseförbudet skulle därför kunna ses som en ersättning för ett krav på att gärningsmannen ska vara tillräknelig vid tidpunkten för brottet. Regeringen har dock kommit fram till att fängelseförbudet har ett vidare tillämpningsområde än vad som kan motiveras med enbart bristande förmåga att bära ett straffrättsligt ansvar. De ursprungliga motiven bakom den nuvarande ordningen torde, enligt regeringen, till stor del handla om att allvarligt psykiskt störda lagöverträdare ska kunna beredas bättre vård än vad som kan erbjudas inom ramen för verkställighet av ett fängelsestraff.⁹² Denna begränsade reform skulle således inte lägga några hinder i vägen för att i framtiden genomföra en större reform som skulle innebära ett återinförande av tillräknelighetsregleringen.⁹³ Regeringen anser inte reformarbetet på området som avslutat genom denna proposition, utan förordar istället ett fortsatt sådant arbete. I detta bör, enligt regeringen, ingå att ta ställning till om ett sådant större systemskifte som Psykansvarskommittén har föreslagit ska genomföras.⁹⁴

Genom denna proposition skulle den lucka i lagen som tydliggjordes i Flink-fallet täppas till. Att döma en psykotisk person som själv vållat sitt tillstånd och varit medveten om vad tillståndet skulle leda till, såsom i fallet med Flink, får alltså direkt lagstöd genom att propositionen genomförs. En viktig förutsättning enligt propositionen är att man för att kunna dömas till fängelse inte ska ha något vårdbehov överhuvudtaget. Riksdagsledamoten Henrik von Sydow (m) anförde vid debatten "*I spåren av Rödeby*" - en fråga om brott och ansvar (anordnad av Internationella juristkommissionen, Södra teatern, Stockholm, den 3 juni 2008) angående den aktuella propositionen att syftet med propositionen bl.a. är att komma åt det rättsliga vakuum som uppstår när gärningsmannen lider av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället men är "frisk" vid domstillfället, ett vakuum som uppmärksammades i Flink-fallet. Om gärningsmannen går fri vid grova brott kommer tilltron till rättssamhället att

⁹² Prop. 2007/08:97, s. 44.

⁹³ A.a., s. 18.

⁹⁴ A.a., s. 48.

skadas. Dagens lagstiftning utgår från ett gärningsmannaperspektiv, men von Sydow anser det vara angeläget att även anlägga ett brottsofferperspektiv; offret och dess anhöriga har rätt till upprättelse.

Propositionen har fått hård kritik av flera instanser, som anser att regeringen saknar ett helhetsgrepp om problemet.⁹⁵ Vissa anser att Psykansvarskommitténs förslag bör genomföras istället för denna begränsade reform eftersom det förslaget bättre tillgodoser det reformbehov som finns och eftersom frågan om hur psykiskt störda lagöverträdare ska bedömas i straffrättsligt hänseende är så komplex att det är olämpligt att genomföra en begränsad reform. Som skäl för att avstyrka en begränsad reform har bl. a. anförts att den föreslagna ordningen bygger på inbördes motstridiga principer och skapar nya gränsdragningsvårigheter. Vissa remissinstanser har uttryckt rädsla för att en begränsad reform kan komma att innebära att nödvändiga förändringar i övrigt inte kommer till stånd eller inte blir av inom överskådlig tid.⁹⁶ Juridiska fakultetsnämnden på Stockholms universitet anser att förslaget inte vilar på någon homogen grund, vilket bidrar till att göra påföljdssystemet ännu mer kasuistiskt detaljreglerat och samtidigt inkonsekvent och ogripbart. Fakultetsnämnden har vidare ifrågasatt om inte vårdbehovet ska ha lika stor relevans som eller större relevans än ett högt straffvärde. Några ytterligare remissinstanser har pekat på svårigheter vid domstolarnas bedömning, eftersom förslaget inte ger tillräcklig vägledning för om fängelse eller annan påföljd ska väljas.⁹⁷ I en intervju i DN uttalade Sten Heckscher att införandet av den aktuella propositionen skulle innebära att vi får en principlöshet. BrB:s regler om fängelseförbud för psykiskt störda är, enligt Heckscher, mycket tydliga. Regeringens förslag innebär att man vill ha kvar dessa regler, utom vid brott som samhället tycker särskilt illa om; då ska man frångå reglerna.⁹⁸

⁹⁵ Prop. 2007/08:97, s. 18 f.

⁹⁶ A.a., s. 14 f.

⁹⁷ A.a., s. 19.

⁹⁸ Rothenborg, O., *Otillräkneliga ska inte kunna dömas till fängelse*, www.dn.se, 2008-05-07.

4. Teorier om ansvar och fri vilja samt samhällsdebatt

4.1 Teorier om ansvar och fri vilja

I diskussionen kring skuld och ansvar spelar den fria viljan en framträdande roll. Det straffrättsliga intresset vad gäller frågan om viljans frihet ligger i det faktum att många menar att utan fri vilja kan ingen vara ansvarig för sina gärningar; den fria viljan måste vara en förutsättning för skuld och straff.⁹⁹ Det kan med fog påstås att det inte finns någon säker kunskap om relationen mellan fri vilja och moralisk och straffrättslig ansvarsförmåga; meningarna är delade och teorierna mångfaldiga. Nedan ska redogöras för några åsiktsriktningar i debatten om ansvar i relation till den fria viljan.

Det finns vissa som förespråkar att straffrätten ska vara oberoende av den moraliska aspekten av ansvarsbedömningen. Den brittiska sociologen och kriminologen Barbara Wootton, exempelvis, anser att ett avskaffande av ansvarsbegreppets subjektiva sida vore på sin plats. För att den tilltalade ska fällas till ansvar krävs endast att de objektiva rekvisiten för handlingen är uppfyllda. När den tilltalade väl är fälld och påföljd ska bestämmas fokuserar man på hans inre. Bedömningen ska leda till en prognos för framtiden och en slutsats rörande vilka förebyggande åtgärder som är lämpligast ur ett samhällsperspektiv. *Mens rea* (a guilty mind) -bedömningen förflyttas således till den tidpunkt då påföljden ska utdömas.¹⁰⁰

Förespråkarna för behandlingstanken (vårdmodellen) följer samma linje som Wootton. Denna grupp anser inte att det är någon egentlig skillnad mellan vård och straff. Dessa är i stället två moraliskt likvärdiga behandlingsformer, av vilka man i det individuella fallet väljer den påföljd som bäst kan tänkas återanpassa gärningsmannen till samhället. Grundaren av den positiva straffrättsskolan, Cesare Lombroso, förnekade den klassiska skolans idéer om den fria viljans betydelse för beslut om brottsligt beteende och ersatte denna idé med den deterministiska modellen.¹⁰¹ Den svenska rättspsykiatern Olof Kinberg var, liksom Lombroso, en av förespråkarna för behandlingstanken. Han ville införa en värderingsfri kriminalpolitik som skulle syfta till att förebygga brott och där alla var ansvariga i bemärkelsen att

⁹⁹ Jareborg, N., 1969, s. 133.

¹⁰⁰ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 333 f.

¹⁰¹ Sarnecki, J., 2003, s. 129.

brottsförhindrande åtgärder skulle sättas in oavsett brottslingens sinnesbeskaffenhet vid tidpunkten för den brottsliga handlingen.¹⁰² För att dömas till vård krävdes inte att gärningsmannen begick brottet under inflytande av störningen, utan det räckte att gärningsmannen var psykiskt störd vid domstillfället.¹⁰³ Enligt Kinberg var orsakerna till brott determinerade av individuella egenskaper hos en person. Vissa individer var predestinerade att begå brott.¹⁰⁴ Han utgick från att otillräknelighet är detsamma som avsaknad av fri vilja i indeterministisk mening, medan begreppet tillräknelig innebär att vederbörande ansvarar för sitt handlande, eftersom han handlar av fri, autonom vilja och därför skulle ha kunnat handla annorlunda än han gjort. En otillräknelig person, däremot, hade inte kunnat handla annorlunda än han gjort, eftersom han handlat i enlighet med sin orsaksbestämda vilja. Han förtjänar inte att klandras för sina brottsliga gärningar, eftersom han inte har varit herre över sin vilja. Men Kinberg kritiserade denna begreppsbildning eftersom han ansåg att det knappast är möjligt att vissa människor, de tillräkneliga, skulle vara utrustade med en fri, autonom vilja och därmed vara indeterminerade, samtidigt som de otillräkneliga skulle besitta en ofri, kausalbunden vilja och således vara determinerade. Även de sinnessjuka borde vara utrustade med fri vilja, eftersom om den fria viljan torde kännetecknas av totalt oberoende, borde den även vara oberoende av sjukliga förändringar i hjärnan. Kinberg menade att antingen har alla eller ingen en fri vilja, för viljan kan inte både vara orsakslös och orsaksbestämd samtidigt.¹⁰⁵ Vidare måste begreppet *minskad* tillräknelighet enligt Kinberg falla på sin egen orimlighet. Ett mellanting mellan tillräknelighet och otillräknelighet kan inte accepteras, eftersom det inte finns någonting som förbinder en självbestämd och en kausalbunden vilja. Tillräknelig enligt ett synsätt är endast den som är mottaglig för strafflagstiftningens budskap och således påverkbar. Otillräknelig är den som är ur stånd att låta sig påverkas och i sitt handlande styras av lagen. Risken med en sådan begreppsbildning är, enligt Kinberg, att alla oförbätterliga brottslingar kommer att betraktas som otillräkneliga. Tillräknelighet enligt ett annat synsätt är ett sådant psykiskt tillstånd som gör det försvarligt och förnuftigt att använda straff mot dem som begått brottsliga handlingar. Felet med detta begrepp är att det inte lämnar någon som helst information om vilka som inte är lämpliga att straffa. Därför ville Kinberg byta ut otillräknelighetsmodellen mot vårdmodellen. Enligt hans syn är alla människor som lever i ett samhälle, oavsett om de är friska eller sjuka, i lika hög grad ansvariga inför samhället för sina handlingar, i den mån dessa handlingar angriper samhällliga intressen. Psykiska

¹⁰² Lernestedt, C., JT 1996/97 s. 333 ff.

¹⁰³ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 623.

¹⁰⁴ Sarnecki, J., 2003, s. 132.

¹⁰⁵ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 631.

undantagstillstånd är med hänsyn till den sociala ansvarigheten av betydelse endast så till vida, att de bör beaktas vid valet av samhällets skyddsreaktioner.¹⁰⁶

Enligt de neuropsykologiska¹⁰⁷ förklaringarna till mänskligt beteende är det inte helt klart i vilken mån de biologiska faktorerna bakom brottslighet är ärftliga eller resultat av miljöpåverkan.¹⁰⁸ Det som skiljer moderna neuropsykologer som forskar om brottslighet från deras tidigare kollegor, som Lombroso och Kinberg, är att de flesta av dem förkastar idén om social determinism. En individ kan vara biologiskt sårbar utan att vederbörande för den sakens skull behöver utveckla någon form av psykosociala störningar, om skyddande resurser finns inom individen eller hos omgivningen. Det är således först i samspelet mellan de biologiska och/eller neuropsykologiska faktorerna och individens sociala miljö som individens framtida sociala anpassning och liv i största allmänhet kommer att formas.¹⁰⁹ Sammanfattningsvis har vetenskaperna om människans psyke lika lite som filosofin lyckats nå vetskap om vilken frihet människan besitter. I denna bemärkelse skiljer de sig inte från den klassiska straffrättsskolan. Vidare är den psykiatriska bedömningen, i lika hög grad som en bedömning utförd enligt tillräknelighetsdoktrinen, präglad av en tids- och kulturbunden, moralisk subjektivitet. Inte heller psykiatrin kan i detta avseende tillhandahålla ett teoretiskt avskilt alternativ. De fördelar som psykiatrin har (större empirisk verifierbarhet och möjligheten att nå en stor konsistens i bedömningen av om vissa psykiska tillstånd föreligger) får därför, såsom är fallet även med tillräknelighetsdoktrinen fördelar, troligen värderas utifrån sin ändamålsenlighet i förhållande till straffets syfte.¹¹⁰

Enligt Jerzy Sarnecki¹¹¹ är ett flertal av dagens samhällsvetare av den uppfattningen att många människors fria vilja är starkt begränsad. Orsakerna till dessa begränsningar kan man finna bland annat i individens biologiskt eller psykologiskt betingade sårbarhet, hennes levnadsförhållanden, såsom uppfostran, socialgruppsstillhörighet, etnisk bakgrund osv., eller i det samhälle där individen lever och hur detta samhälle påverkar individens liv, beroende exempelvis på dennes etniska tillhörighet, kön eller sociala position. Många forskare anser

¹⁰⁶ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 631 f.

¹⁰⁷ Neuropsykologi är det vetenskapliga studiet av sambandet mellan hjärnans funktioner och beteendet i vid mening.

¹⁰⁸ Sarnecki, J., 2003, s. 139.

¹⁰⁹ A.a., s. 143.

¹¹⁰ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 344.

¹¹¹ Professor i kriminologi och prefekt för Stockholms universitets kriminologiska institution.

tillika att orsaken till brottsligheten bör sökas bland de begränsningar av den fria viljan som finns i samhället.¹¹²

Om universum är deterministiskt och det inte finns någon fri vilja, verkar det inte finnas något utrymme för moraliskt ansvar och därmed för rättvis bestraffning.¹¹³ Anders Ekman¹¹⁴ beskriver problematiken på följande sätt. Pondera att en person har uppsåt till mord och genomför dådet. Är personen moraliskt ansvarig även om han inte hade kunnat undvika handlingen, om såväl hans uppsåt som handlingen är determinerade att ske? Att handlingen rättsligt sett ska bedömas som brott är obestridligt, men om det är omoraliskt att straffa någon som inte hade kunnat handla annorlunda så vilar hela idén om uppsåtet som grund för brottslig handling på en omoralisk grund under förutsättning att determinismen är sann. Ekman menar att det går att ifrågasätta rimligheten i att straffa människor som inte hade förmåga att handla annorlunda än vad de faktiskt gjorde. I Sverige kan dock personer med psykiska störningar straffas för brott (under vissa förutsättningar), trots att de på grund av sin psykiska störning inte hade kunnat agera på ett annat sätt. Detta behöver emellertid inte betyda att världen är fullständigt deterministisk. Ekman fortsätter sitt resonemang enligt följande. Om determinism råder och vi har en fri vilja, dvs. en förmåga att handla annorlunda om vi så hade velat, men denna fria vilja inte är nödvändig för moraliskt ansvar, verkar det vara meningslöst att särbehandla exempelvis psykiskt störda brottslingar, eftersom den fria viljan inte är någon förutsättning för ansvar. Menar man att allt är orsaksbestämt, även den fria viljan, men att detta samtidigt är förenligt med moraliskt ansvar, så kan brott bestraffas därför att handlingen är utförd. Om det råder indeterminism och fri vilja är nödvändig för moraliskt ansvar, så kan även en allvarligt psykiskt störd person dömas eftersom personen hade kunnat handla annorlunda. Invändningen att personen inte hade en förmåga att handla annorlunda på grund av sin sjukdom, och därför bör frikännas, blir inte hållbar, eftersom förutsättningen är att alla har fri vilja (oberoende av sinnestillstånd) och världen är indeterministisk. Om indeterminism råder, men fri vilja inte är någon nödvändig förutsättning för moraliskt ansvar, så kan människor klandras även för misstag, olyckor eller brott som begåtts i sömnen.¹¹⁵

¹¹² Sarniecki, J., 2003, s. 35 f.

¹¹³ Jareborg, N., 1992, sid. 207.

¹¹⁴ Jur. kand. och fil. kand. i praktisk filosofi.

¹¹⁵ Ekman, A., *Är fri vilja en förutsättning för moraliskt/juridiskt ansvar?*, www.samhallsfilosofi.blogspot.com, 2007-07-28.

Enligt Jareborg är determinism förenlig med personligt straffansvar. Determinism är nämligen inget hinder för att människor kan handla fritt i den bemärkelsen att de ger uttryck för sin egen unika personlighet i val och handling.¹¹⁶ Determinismen, såsom Jareborg formulerar den, gör gällande att yttre handlingar är rörelser som orsakas av neurologiska tillstånd, och att dessa är sammanlinkade med vissa typer av själstillstånd och i sin tur orsakar neurologiska och andra rent fysiska tillstånd. Jareborgs version av determinismen innebär dock inte att handlingar inte är någonting annat än rörelser.¹¹⁷ Enligt Jareborg beror mycket av rädslan för determinismen på tanken att om determinismen är sann, så är människan ingenting annat än en maskin. Rädslan för att reduceras till en maskin är förståelig, men denna tanke bygger på ett missförstånd rörande både vad determinismen innebär och vad en människa måste vara.¹¹⁸ Determinismen är förenlig med en känsla av frihet, med epistemologisk¹¹⁹ frihet och frihet från fullständig förutsägelse. Determinismen är även förenlig med en rad traditionella tolkningar av handlingsfrihet: frihet från fysiskt eller yttre psykiskt tvång, frihet att medvetet handla av vissa skäl eller för att nå vissa mål, frihet att göra något som ingen annan gjort, frihet som utlevelse av det egna jaget, frihet att göra vad som är moraliskt rätt, frihet som förmåga att handla annorlunda, frihet som förmåga till kontroll av egna handlingar samt frihet som består i att inte endast omedvetna delar av själslivet är kausalt relevanta. Framtiden är öppen och obestämd, även om den är ontologiskt¹²⁰ sluten och bestämd. I egenskap av människor med handlingsförmåga är det otänkbart att framtiden skulle vara fullständigt determinerad. Jareborg kritiserar det faktum att vissa (indeterminister) ständigt söker efter en kategorisk frihet. Enligt honom verkar detta sökande bara leda till en ren vägran att acceptera determinismen. Men måste människan besitta kategorisk frihet? Determinism är inte alls samma sak som fatalism. Determinismen innebär i själva verket att det är människan som skapar framtiden genom att bruka sitt förnuft och sin handlingsförmåga. Determinism innebär att när en person utför en given handling, kunde han på ett sätt inte låta bli att utföra den handlingen. Detta innebär dock bara att han skulle göra samma sak igen om ett nytt tillfälle gavs och alla omständigheter var precis likadana.¹²¹ Vad som skulle göra tillskrivande av moraliskt ansvar poänglöst är inte att handlingar är determinerade, utan att handlingar är

¹¹⁶ Jareborg, N., 1992, s. 217.

¹¹⁷ A.a., s. 223 f.

¹¹⁸ A.a., s. 229.

¹¹⁹ Epistemologi: läran om kunskap.

¹²⁰ Ontologi: läran om det varande gällande hur världen eller tingen är beskaffade, vilka deras väsensbetingade drag är.

¹²¹ Jareborg, N., 1992, s. 230 ff.

determinerade oberoende av individens medvetenhet om rätt och fel.¹²² Jareborg hävdar att när någon begår ett brott så kan han inte göra något annat än det han gör. Men detta betyder inte att vi ska sluta betrakta oss själva som personer med själsliv, med förmåga att tänka och handla förnuftigt och ta ansvar för vad vi gör. Det enda som är oförenligt med determinismen är en mystisk, ogripbar, kategorisk frihet, som upplevs av en självskapande människa, som både tillhör och inte tillhör den naturliga världen.¹²³ Det personliga ansvaret är sålunda, summerar Jareborg, förenligt med en deterministisk världsbild.¹²⁴

Enligt Claes Lernestedt¹²⁵ innebär det straffrättsliga ansvarssystemet att man är ansvarig när det inte föreligger några ursäktande omständigheter. De ursäktande omständigheterna som åsyftas är de som anges i BrB 29 kap. 3 § och 30 kap. 6 §. Gemensamt för dessa två lagrum är att hel eller partiell ansvarsbefrielse ges på grund av gärningsmannens inre tillstånd.¹²⁶ De förmildrande omständigheterna i BrB 29 kap. 3 § är situationsspecifika och tar upp tillfälliga faktorer. Handlandet anses försvarligt och har därmed ett lägre straffvärde. Grunden för ansvarslättnaden kan i vissa av fallen under paragrafen vara att handlandet är mindre fritt eller psykiskt onormalt, t.ex. BrB 29 kap. 3 § 1 st. 2 p., där det anges att såsom förmildrande omständighet ska beaktas om gärningsmannen till följd av sinnesrörelse eller annan psykisk störning saknat förmåga att kontrollera sitt handlande. I de övriga punkterna anses handlandet i hög grad vara normalt, och vi anser oss därför inte kunna kräva att personen skulle ha velat något annat än det han faktiskt ville. På grund av situationen är det acceptabelt att vilja fel, dvs. att utföra en lagstridig handling. De förmildrande omständigheterna i BrB 29 kap. 3 § ursäktar för att lagstiftaren inte anser sig fullt ut kunna begära ett annat handlingsmönster, handlingen kanske till och med anses vara nästintill försvarlig (exempelvis provokation enligt BrB 29 kap. 3 § 1 st. 1 p.). Det är i dessa fall moraliskt acceptabelt att bryta mot lagen. BrB 30 kap. 6 § innehåller generella ansvarsmodifierande faktorer. Personen är onormal på ett djupgående och relativt permanent sätt. Enligt den klassiska straffrättsskolans synsätt medför detta att personen inte är tillräckelig. Det presumeras att ansvar är uteslutet vid exempelvis ett psykotiskt tillstånd, eftersom den fria viljan saknas. Lernestedt konstaterar att det dock är omöjligt att ta reda på om gärningsmannen besitter fri vilja eller inte, och enligt honom har man löst detta genom att byta ut viljefrihet mot psykisk normalitet och på denna grund avstå

¹²² Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 234.

¹²³ A.a., s. 238.

¹²⁴ Jareborg, N., 2001, s. 302.

¹²⁵ Docent i straffrätt och universitetslektor vid Örebro universitet.

¹²⁶ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 338.

från att döma ut ansvar respektive fängelsestraff. Annorlunda formulerat kan man, enligt Lernestedt, säga att ansvarsbefrielse ges för avvikelser som samhället inte klarar att hålla en ”normal” person ansvarig för. Detta skulle förklara varför vissa avvikande beteenden men inte andra ansvarsbefrias på psykiska grunder. Vissa beteenden måste ursäktas helt enkelt för att moralen i samhället ska överleva. Viktigt att komma ihåg är att beteckningen ”normal” inte bara är beskrivande, utan även värderande.¹²⁷ Kriterierna för ansvarsbefrielse förutsätter inte indeterministisk viljefrihet utan är i flera fall kompatibla med determinism. Enligt Lernestedt har man dock inte kunnat besvara frågan huruvida determinism eller indeterminism råder.¹²⁸ Lagstiftaren tycks anse att handlingsfrihet är den tillräckliga förutsättningen för ansvars utdömande, och handlingsfrihet är förenlig med determinism.¹²⁹ Vidare torde förutsättningen för fri vilja och moraliskt ansvar för våra handlingar att det i vissa fall finns ett icke-ansvar.¹³⁰

Enligt den amerikanske filosofen Joel Feinberg bör inte psykisk störning i och för sig vara en ansvarsfrihetsgrund, utan snarare en indikator på att någon av de övriga, vanliga ansvarsfrihetsgrunderna kan vara aktuella. Feinberg påpekar att det bör finnas en koppling mellan sjukdomen och det brottsliga beteendet för att ansvarsbefrielse ska ges. Att en person är exhibitionist kan vara en orsak till att han ska åtnjuta ansvarsfrihet för ett fall av blottande, men knappast för ett skattebedrägeri.¹³¹

4.2 Samhällsdebatt

Behandlingen av psykiskt störda lagöverträdare är ett omstritt område, vilket tydligt märks vid en studie av den pågående samhällsdebatten; åsikterna är många och går isär. Nedan ska redogöras för några röster i den pågående samhällsdebatten beträffande lagstiftningen kring psykiskt störda lagöverträdare.

4.2.1 Röster för och emot tillräknelighet

Tillräknelighetsläran lägger fokus på att gärningsmannen exempelvis helt har tappat kontakten med verkligheten och att han på så sätt måste anses sakna kontroll över sina

¹²⁷ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 340 & s. 343.

¹²⁸ A.a., s. 348.

¹²⁹ A.a., s. 347.

¹³⁰ A.a., s. 350.

¹³¹ A.a., s. 340 f.

handlingsskäl.¹³² En person som i sitt psykotiska tillstånd är övertygad om att han befinner sig i finska vinterkriget och på grund av detta beskriver vad han tror är sovjetiska soldater (men som egentligen är helt vanliga oskyldiga) har ju visserligen uppsåt till gärningen. Men samtidigt är vederbörandes verklighetsbild så förvriden att han inte borde fällas till ansvar för gärningen, trots att han handlade uppsåtligt. I det tillstånd som gärningsmannen befann sig kan man, menar vissa, med fog argumentera för att han inte hade förmåga att följa lagen.¹³³ Den som inte kan ta ansvar för sina handlingar ska inte straffas; det är en uråldrig princip. Man kan dra en parallell till hur vi ser på barn. De kan inte fullt ut ansvara för sina handlingar och därför straffar vi dem inte om de bryter mot lagen.¹³⁴

Kritik har riktats mot att begreppet allvarlig psykisk störning har införts i svensk rätt. Marianne Kristiansson¹³⁵ anser att termen är bristfällig och diffus eftersom den även rymmer mindre allvarliga hälsotillstånd, vilket inte begreppet otillräknelig gör. De flesta allvarligt psykiskt störda inser, till skillnad från de otillräkneliga, den brottsliga gärningens innebörd.¹³⁶ Begreppet allvarlig psykisk störning inrymmer vidare inte något krav på sådan kvalificerad psykisk störning som tillämpas vid användande av ett tillräknelighetskoncept.¹³⁷ Begreppet allvarlig psykisk störning inrymmer både personer som förstår innebörden av sin gärning och personer som inte gör det (de otillräkneliga). Om tillräknelighetsläran infördes i svensk rätt skulle vi i stället enbart behöva handskas med begreppet otillräknelighet, som är ett starkare, och snävare, begrepp än allvarlig psykisk störning. Den otillräknelige saknar insikt, han förstår inte innebörden av den utförda handlingen.¹³⁸ Endast en mindre del av de gärningsmän som idag får diagnosen allvarlig psykisk störning skulle klassas som otillräkneliga. En person kan alltså lida av en allvarlig psykisk störning utan att för den skull vara otillräknelig. Om tillräknelighetsdoktrinen skulle återinföras i svensk rätt skulle fler psykiskt sjuka gärningsmän än idag straffas. Å andra sidan är allvarlig psykisk störning ett så pass vidsträckt begrepp att det även rymmer mindre allvarliga hälsotillstånd. Om man återgår till begreppet otillräknelig skulle man vidare tydligt skilja mellan vård och straff. En person som är psykiskt sjuk ska ha vård. Idag döms sjuka gärningsmän till rättspsykiatrisk vård. Vård kan närmast ses som ett

¹³² Se under 3.5.1 för en redogörelse av begreppet *handlingsskäl*.

¹³³ SOU 2002:3, s. 232 f.

¹³⁴ Rothenborg, O., 2008-05-07.

¹³⁵ Specialist i rättspsykiatri och chefsöverläkare på Rättspsykiatriska avdelningen i Stockholm

¹³⁶ Letmark, P. & Rothenborg, O., *50-åringen frias helt från skotten i Rödeby*, Dagens Nyheter, del A, 2008-05-08, s. 9.

¹³⁷ Kristiansson, M., 2008-03-14.

¹³⁸ Letmark, P. & Rothenborg, O., 2008-05-08, s. 9.

straff enligt dagens lagstiftning. Det är ett felaktigt synsätt på både vård och straff. Många dömda har suttit inlåsta på psykkliniker längre tid än vården krävt, just som förvaring, något som läkarna inte ska behöva ta ansvar för.¹³⁹

Kritik har riktats mot avskaffandet av tillräknelighetsdoktrinen. Jareborg anser att man gjorde ett förhastat avståndstagande från tanken på att personer kan vara moraliskt ansvariga för sina gärningar när tillräknelighetstanken utmönstrades. Enligt honom strider avskaffandet av tillräknelighetsdoktrinen mot konformitetsprincipen och det har även uppstått praktiska problem i och med att man vid misstanke om brott måste ta ställning till huruvida uppsåt eller oaktsamhet har förelegat. Tidigare, när tillräknelighetsläran fortfarande var i kraft, var frågan om gärningsmannens eventuella uppsåt eller oaktsamhet ointressant om man dessförinnan kommit fram till att vederbörande var otillräknelig och därmed fri från ansvar. Att bedöma om det subjektiva rekvisitet är uppfyllt hos en psykiskt normal människa är svårt nog, och det blir naturligtvis svårare hos en person med förvriden verklighetsuppfattning.¹⁴⁰ Även Heckscher är kritisk mot den nuvarande ordningen. Skuld, och därmed straffansvar, utgår från att gärningsmannen har förmåga att ta ansvar för sina handlingar. Den som saknar denna förmåga måste då hanteras utanför straffrättens kärnområde, något som inte är fallet i dagens system.¹⁴¹

Å andra sidan anser Jareborg att en dualism mellan tillräknelighet och otillräknelighet, där gränsen är avgörande för huruvida brott eller icke-brott föreligger, är oroväckande ur flera synpunkter. Han nämner t.ex. att en kategoriindelning av tillräkneliga och otillräkneliga är fiktiv. Vidare pekar han på spänningen mellan ensidigt medicinska synpunkter och ensidigt moraliserande synpunkter och de svårigheter som uppkommer för domaren på grund av att psykiatrisk terminologi och systematik är oklar och oenhetlig. Vidare anser Jareborg att det framstår som missvisande att det i domen anförs att den tilltalade går fri från påföljd trots att han i verkligheten blir föremål för ett frihetsberövande.¹⁴²

Dan Samuelsson¹⁴³ anser inte att tillräknelighetsläran skulle lösa problemet. Han anser i stället att det är viktigt att domstolen prövar skuldfrågan lika ingående som påföljdsfrågan. Om resultatet blir att den tilltalade med hänsyn till sin psykiska sjukdom bedöms sakna uppsåt har

¹³⁹ Rothenborg, O., www.dn.se, 2008-05-07.

¹⁴⁰ Jareborg, N., 2001, s. 359.

¹⁴¹ Heckscher, S., *Tillräknelighet på nytt? Festskrift till Nils Jareborg*, 2002, s. 315 f.

¹⁴² Jareborg, N., 1969, s. 340.

¹⁴³ Jur. kand., verksam vid Awapatent AB.

vederbörande inte begått något brott och ska således vara straffri. Detta betyder dock inte att den allvarligt psykiskt störde ska vara fri från tvångsmässigt ingripande från samhällets sida. Om behov av vård eller samhällsskydd anses föreligga, ska socialrättsliga tvångsåtgärder aktualiseras för en sådan person inom ramen för en förändrad och utvidgad lagstiftning om psykiatrisk tvångsvård.¹⁴⁴

4.2.2 Juridikens förhållande till den psykiatriska expertisen

Som tidigare nämnts i denna uppsats (se 3.4) råder i svensk processrätt principen om den fria bevisprövningen (RB 35 kap. 1 §). Principen innefattar såväl fri bevisföring, dvs. att det inte uppställs några begränsningar i fråga om de kunskapskällor som får användas för att utleta sanningen, som fri bevisvärdering, dvs. att domstolen har att fritt bestämma värdet av den bevisning som förebragts i rättegången. Det är följaktligen domstolen som avgör vad som ska bedömas vara en allvarlig psykisk störning i ett rättspsykiatriskt perspektiv.

Lernestedt framhåller vikten av att upprätthålla en tydlig åtskillnad mellan den psykiatriska frågeställningen (om den tilltalades mentala status) och den juridiska frågan (om straffrättsligt ansvar ska utdömas). Han menar att de uttalanden som görs av rättsmedicinare kan komma att tolkas i ett annat syfte än det i vilket de har avgivits. De rättspsykiatriska utlåtandena torde, enligt Lernestedt, alltid präglas av en moralisk bedömning, och det kan leda till att det blir den moraliska bedömningen som hamnar i fokus och därigenom kommer att styra domstolens moraliska bedömning.¹⁴⁵ Lernestedt menar att ett ansvarsbegrepp baserat på medicinska och psykiatriska rön riskerar att stämma sämre överens med befolkningens moral, och därmed sämre uppehålla och styra dess moraliska hämningar. Den moral som delas av allmänheten förändras långsammare än den moral som tar form i en yrkeskår, i detta fall psykiatriker. Lagens moraliska perspektiv kan, enligt Lernestedt, få svårt att överleva i ett alltför ”teknikaliserat” samarbete med psykiatrin. Den psykiatriska expertisen som medverkar i rätten bör begränsa sig till att med enkla ord och största möjliga undvikande av yrkesterminologi förklara för rätten hur den tilltalades värld ser ut, och vidare söka undvika att det kunnande och den auktoritet man besitter inom sitt område förutbestämmer utgången av rätts

¹⁴⁴ Samuelsson, D., *Skuld och psykisk sjukdom*, JT 2006/07s. 815 f.

¹⁴⁵ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 340 & s. 351.

moraliska värdering, vilken inte nödvändigtvis når samma resultat som den psykiatriska expertisens moraliska värdering.¹⁴⁶

Vidare pekar Suzanne Wennberg¹⁴⁷ på att straffrätten och psykiatrin intar olika perspektiv i förhållande till den rättspsykiatriska undersökningen – straffrättsligt syftar undersökningen till att särskilja vilka brottslingar som inte får dömas till fängelse för att de inte rår för sitt handlande, medan man inom psykiatrin utgår från att alla behövande patienter ska få vård, oberoende av egen skuld, och man kanske förbiser att själva syftet med särbehandlingen av psykiskt störda brottslingar inte enbart är att förmedla vård. Hon anser till följd av detta att psykiatrins begreppsbildning inte rakt av kan läggas till grund för bedömningen av om en brottsling bör särbehandlas eller ej. Bedömningen av vem som är psykiskt sjuk måste främst styras av syftet, dvs. av vad det är man tänkt göra med brottslingen i fråga.¹⁴⁸

Även åklagaren i Rödeby-målet, Tommy Clevenhult, är kritisk till att rättspsykiatrikerna ska få alltför stort inflytande över domstolens uppsåtsbedömning. Han ansåg att TR i Rödeby-målet borde ha ägnat sig åt en självständig juridisk prövning av uppsåtet och inte skulle ha låtit domen i så hög grad präglas av en medicinsk analys av mannens medvetandegrad.¹⁴⁹

4.2.3 Uppsåtsbedömning

Ett annat uppmärksammat problem som hänger samman med den svenska modellen, där domstolen gör en ”vanlig” uppsåtsbedömning, men i påföljdsledet tillämpar en otillräknelighetsmodell, är att man i rättstillämpningen tagit relativt lätt på framförallt uppsåtsbedömningarna, men även oaktsamhetsbedömningarna, när man funnit att gärningsmannen lider av en allvarlig psykisk störning och är i behov av vård. En fällande dom som inneburit att gärningsmannen dömts till rättspsykiatrisk vård har tillgodosett vårdbehovet och även möjligheten att beakta risken för återfall i brottslighet genom särskild utskrivningsprövning, vilket har gjort att man med gott samvete har kunnat bortse från frågan om uppsåtskravet verkligen har varit uppfyllt.¹⁵⁰ I många fall prövas först vid påföljden huruvida den tilltalade lider av en allvarlig psykisk störning och om vederbörande ska ådömas

¹⁴⁶ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 350 f.

¹⁴⁷ Professor i straffrätt på Stockholms universitet.

¹⁴⁸ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 620 f.

¹⁴⁹ Karlskrona TT, 2008-05-21.

¹⁵⁰ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 633.

rättspsykiatrisk vård i stället för fängelse. Vissa menar att domstolarna är mer benägna att finna förekomsten av uppsåt hos en tilltalad som lider av en psykisk störning. Av denna anledning är det många som förespråkar ett återinförande av den klassiska tillräknelighetsläran.

Håkan Westin¹⁵¹ hävdar att domstolarna har haft en tendens att utvidga uppsåtsbegreppet så att det krävs allt mindre medvetenhet eller insikt hos gärningsmannen för att uppsåt ska anses föreligga. Bakgrunden till att domstolarna på detta sätt tänjer ut uppsåtet skulle kunna vara att man vill försäkra sig om att den tilltalade får den vård han är i behov av. Om den psykiskt störde lagöverträdaren däremot frias på grund av bristande uppsåt är risken stor att nödvändiga åtgärder inte kommer att vidtas.¹⁵² Å andra sidan leder detta till att det finns risk för att man orättfärdigt ålägger någon ett straffrättsligt ansvar endast för att tillgodose vårdbehovet.¹⁵³

De fall där domstolarna väljer att frikänna på grund av bristande uppsåt kan förstås tänkas bero på att den tilltalade inte anses ha något behov av vård vid domstillfället. I dessa situationer kan man säga att det inte finns något incitament för domstolarna att hitta ett uppsåt hos den tilltalade för att på så vis få till stånd den vård som kan anses vara nödvändig.

5. Analys

5.1 Synen på fri vilja och ansvar i svensk rätt

I det föregående har redogjorts för olika ståndpunkter vad gäller fri vilja kopplat till moraliskt ansvar. Efter studiet av de olika teorierna kan konstateras att en viss enighet tycks råda om att människan, för att kunna ha moralisk och straffrättslig ansvarsförmåga, måste besittit någon form av fri vilja. Det framgår emellertid att det råder delade meningar om hur människans fria vilja är beskaffad. Det vore en överdrift att påstå att några egentliga slutsatser när det gäller huruvida världen är determinerad eller indeterminerad har kunnat dras, och inte heller finns något egentligt svar på frågan hur omfattande den fria viljan är. Det var emellertid inte heller avsikten med denna uppsats. Tanken har snarare varit att undersöka ett problematiskt rättsligt

¹⁵¹ Universitetsadjunkt vid Uppsala universitet.

¹⁵² Westin, H., *En ansvarslös reglering av den galnes skuld. Skuldfrihet och ansvarslöshet*, 1994, s. 222 f.

¹⁵³ SOU 2002:3, s. 236.

och filosofiskt område och att ta reda på varifrån det straffrättsliga systemet har fått sin legitimitet samt hur den gängse definitionen av fri vilja ser ut i svensk rätt. Med tanke på att åsikterna spretar inom detta specifika område torde det stå klart att det, som så ofta inom juridiken, inte finns något entydigt svar. Det rättsområde som detta arbete behandlar har inslag av såväl juridik, filosofi som psykologi. Såsom Jareborg konstaterar (i det citat som inleder uppsatsen) är filosofin oundgänglig för straffrätten, men detta betyder inte att alla jurister är goda bedömare av filosofiska frågor.¹⁵⁴

De nu gällande bestämmelserna om personligt ansvar och straff kan (liksom all lagstiftning) betraktas som en i demokratisk ordning beslutad och därigenom formaliserad samling moralregler, ”frusen politik”. Enligt Psykiansvarskommittén torde därför straffansvar alltid förutsätta moraliskt ansvar.¹⁵⁵ Den rådande strafflagstiftningen förefaller ge uttryck för föreställningen att människor har en fri vilja och att denna fria vilja hänger samman med moralisk klandervärdhet. Detta återspeglas i den allmänt erkända skuldprincipen, som innebär att gärningsmannen endast får ställas till ansvar om han vid gärningstillfället kunde rå över sin gärning. Uppsåtet utgör i normalfallet själva grunden för att överhuvudtaget straffas. Bestämmelserna om uppsåt är emellertid en teoretisk konstruktion, men om uppsåtet inte är ett uttryck för fri vilja verkar det inte rimligt att straffa människor. Samtidigt måste vi ha bra argument för att människan har en fri vilja, annars kan straff verka obefogade.

För att en person ska anses ha uppsåt, och därmed kunna hållas straffrättsligt ansvarig, är det troligen inte tillräckligt att vederbörande visste vad han gjorde, utan det måste nog även ha varit *ett fritt jag* som handlade. Friheten i handling torde följaktligen ingå i uppsåtsbegreppet. Samtidigt kan man konstatera att verkligheten innehåller begränsande faktorer av den fria viljan. Att den fria viljan begränsas av yttre omständigheter torde emellertid inte kunna betraktas som liktydigt med att människan slipper hållas ansvarig för sina handlingar.¹⁵⁶

Enligt dagens lagstiftning kan alltså alla människor rent formellt begå brott, men det är på påföljdsnivån som prövningen av den åtalades tillräknelighet görs.¹⁵⁷ Man kan säga att svensk rätt består av en kompromisslösning mellan tillräknelighetskonstruktionen och Kinbergs

¹⁵⁴ Jareborg, N., 1992, s. 206.

¹⁵⁵ SOU 2002:3, s. 230 f.

¹⁵⁶ Sarnecki, J., 2003, s. 38.

¹⁵⁷ Samuelsson, D., JT 2006/07, s. 813 & 815.

vårdmodell.¹⁵⁸ Tillräknelighetsbegreppet är således inte helt utrensats, utan har istället flyttats över från ansvarsledet till påföljdsledet. Man kan se spår av tillräknelighetsdoktrinen i BrB 30 kap. 6 § och i BrB 29 kap. 3 § 2 p., där det uppställs ett krav på orsakssamband mellan den psykiska störningen och gärningen. Även det faktum att fängelseförbudet i BrB 30 kap. 6 § bara gäller när brottet har begåtts under inflytande av den psykiska störningen, och inte nödvändigtvis när gärningsmannen är sinnessjuk vid tidpunkten för domen, kan också ses som en följd av att tillräknelighetslärans resonemang om skuld och klander trots allt lever kvar.¹⁵⁹

Motsättningen mellan att se människan som herre över sitt liv och sina beslut, och att se henne som en omständigheternas fånge blir tydlig när man studerar de olika teorierna om straffrättsligt ansvar. Anser man att människan kan fatta fria och rationella beslut blir det rimligt att också anse att man får ta konsekvenserna av dessa beslut genom att bli bestraffad om man begår ett brott.¹⁶⁰

Lernestedt summerar svensk rätts syn på ansvar på så vis att viljefrihet inte krävs, utan det räcker med handlingsfrihet. Generellt tycks gälla att den som anses ha straffrättslig och moralisk ansvarsförmåga ska ha uppnått en viss ålder, ha en viss intelligens och viss förmåga till rationellt tänkande. Troligen krävs också en viss förmåga att åtminstone intellektuellt känna till och förstå samfundets grundläggande värderingar. Vidare ska personen vara någorlunda ”psykiskt normal”. I den specifika situationen krävs att en i övrigt ”normal” individ inte varit utsatt för något som enligt den allmänna uppfattningen medför att man inte kunde kräva att personen skulle ha velat något annat än det han faktiskt ville (jämför BrB 29 kap. 3 §). Resonemangen är, enligt Lernestedt, möjliga att föra oavsett vilken grad av frihet vi anser människan besitta, oavsett om individen i den aktuella situationen bröt mot lagen för att han inte kunde låta bli. Individen kanske inte kunde anpassa sitt handlande efter lagens krav eftersom han i för hög grad *ville* utföra den lagstridiga handlingen. Ansvarsfriheten för de mer djupgående störningarna enligt BrB 30 kap. 6 § motiveras snarare med att vi inte vet vilket handlingsmönster vi kan begära av personen, och därför presumeras att det föreligger ett orsakssamband mellan brottslig handling och mental avvikelse. Uttrycket fri vilja är, enligt

¹⁵⁸ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 630.

¹⁵⁹ KBrB 30 kap. 6 §, s. 256 ff.

¹⁶⁰ Sarnecki, J., 2003, s. 36.

Lernestedt, troligen att se som ett sammanfattande omdöme om en person i en situation där inga ”omständigheter” (varken försvårande eller förmildrande) föreligger.¹⁶¹

Är man indeterminist och menar att våra gärningar inte är helt förutbestämda torde moralen oundvikligen få betydelse för våra gärningar, eftersom vi borde kunna utgå från att människan i normalfallet handlar utifrån moraliska värderingar. Straffet kan sägas fylla två syften; dels avskräcker det förövaren från att återigen utsätta sig för straffets obehag (individualprevention), dels avskräcker det andra människor från att begå liknande handlingar och sålunda bli bestraffade på liknande sätt (allmänprevention). Om vi däremot utgår från att människor saknar kontroll över sina liv och alltså inte kan fatta rationella beslut blir straffets syfte ganska meningslöst – varför ska man bestraffa någon om vederbörande ändå inte rör för vad han gör?¹⁶²

Om man ser problematiken ur ett moralfilosofiskt perspektiv skulle resonemanget bli något annorlunda. I fall våra gärningar är fullständigt förutbestämda, som de renodlade deterministerna anser, skulle man kunna hävda att moraliskt ansvar är en illusion. Om allt är förutbestämt borde det inte spela någon roll vad människan gör eller inte gör; hon kan ändå inte styra över sina handlingar. Enligt Hume är emellertid determinism, i bemärkelsen att allt vi gör är kausalt bestämt av tidigare händelser, inte bara förenlig med moral utan en nödvändig förutsättning för den.¹⁶³ Även Jareborg anser att determinism är förenlig med fri vilja, vilket kan tolkas som att determinism är förenlig med moraliskt ansvar.¹⁶⁴

Vårt samhälle och vårt sätt att tänka och resonera bygger på att vi har makt att styra över våra liv; människans öde ligger inte i några andra händer än hennes egna. Efter en studie av några mer eller mindre begripliga teorier om människans fria vilja är det tydligt att utgångspunkten i svensk rätt är att människan besitter ett visst mått av fri vilja, annars skulle straffet svårligen fylla någon funktion. Hela det straffrättsliga systemet bygger på att gärningsmannen i en given situation faktiskt hade kunnat välja att inte begå den brottsliga gärningen – han hade ett val, dvs. en fri vilja. Den fria viljan torde alltså vara en förutsättning för att moraliskt och straffrättsligt ansvar ska kunna utkrävas. Man kan med fog påstå att determinismen i betydelsen orsak - verkan existerar. Vissa saker går att förutse med större eller mindre

¹⁶¹ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 346 f.

¹⁶² Sarnecki, J., 2003, s. 36.

¹⁶³ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 329.

¹⁶⁴ Jareborg, N., 2001, s. 302.

sannolikhet. Det finns experter på olika områden som förutspår väder, utgången i fotbollsmatcher osv. Att expertutlåtandena inte alltid stämmer borde dock vara ett tecken på att världen enbart är delvis determinerad. En människa kan inte i förväg förutse alla olika händelser som kommer att inträffa i hennes liv. Vissa saker kan hon dock räkna ut i förväg; hon vet exempelvis att om hon lägger handen på en het platta kommer hon att bränna sig och om hon kör för fort finns det en risk att hon kommer att åläggas böter (orsak - verkan). Det finns något som skulle kunna kallas "statistisk determinism" som bygger på empiriska studier; man kan med hjälp av statistik se mönster och förutspå händelser. Studeras exempelvis brottsstatistik, kan utläsas att brottslingar i stor utsträckning kommer från en viss typ av miljö och att uppväxten ofta är avgörande för huruvida personen i fråga kommer att gå den kriminella banan i framtiden. Opinionssiffror kan säga något om utgången i ett stundande val. Här handlar det om en slags "informationsdeterminism" – ju mer information och kunskap man har, desto större är sannolikheten att man har rätt i det man siar om. Att informationen måste vara korrekt för att vara tillförlitlig är en viktig utgångspunkt. Något som stöder uppfattningen att fullständig determinism inte torde råda i världen är de s.k. *deterministiska systemen*. Med god noggrannhet kan man förutsäga systemens framtida uppträdande med hjälp av en uppsättning kända parametrar. Projektilbanor är ett exempel på ett deterministiskt system: om man har kunskap om utgångshastighet, utgångsriktning och vind kan man med god noggrannhet förutsäga vilken bana en projektil kommer att följa. De flesta existerande deterministiska systemen har en tendens att spåra ur med tiden, dvs. resultatet avviker mer och mer från förutsägelsen. Det beror på att det alltid finns en viss osäkerhet i mätnoggrannheten, för utgångstillståndet, sambanden inom systemet samt ett antal okända eller felbedömda faktorer som också påverkar systemet. Det faktum att de deterministiska systemen med tiden blir otillförlitliga ger stöd för ståndpunkten att världen inte är fullständigt deterministisk. Detta resonemang stöds även av de studier som dagens neuropsykologiska forskare gjort; enligt denna grupp finns det möjlighet att påverka och styra människors beteende och liv, eftersom det är i samspelet mellan biologi/neuropsykologi och individens sociala miljö som vederbörandes framtida sociala anpassning och liv kommer att formas.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Sarnecki, J., 2003, s. 143.

5.2 Allvarlig psykisk störning i förhållande till filosofiska teorier om fri vilja

Efter en översiktlig genomgång av praxis gällande psykiskt störda lagöverträdare kan konstateras att vissa rättsliga brister föreligger på området.¹⁶⁶ Att praxis spretar torde vara en tydlig indikation på att rättsläget är något oklart, och därmed kan man tycka att förutsebarheten och således rättssäkerheten på området kan vara hotad.

Svensk rätt när det gäller psykiskt störda lagöverträdare skulle kunna beskrivas som ett mellanting mellan tillräknelighetsläran och vårdmodellen; i Sverige döms allvarligt psykiskt störda personer till straffrättsligt ansvar, även om påföljden inte blir fängelse utan vård. Enligt Psykansvarskommittén är problemet att de omständigheter som ligger till grund för särbehandlingen på påföljdsnivån för psykiskt störda lagöverträdare enligt BrB egentligen hör hemma vid prövningen av skuldfrågan, dvs. på ansvarsnivån.¹⁶⁷ Med tanke på den uppsåtsbedömning som TR gjorde i Rödeby-målet torde inte tillräknelighetsläran anses vara helt utmönstrad ur det svenska rättsmedvetandet¹⁶⁸. Man kan tycka att TR gjorde en form av otillräknelighetsbedömning när den slog fast att åtalet mot 50-åringen skulle ogillas på grund av bristande uppsåt, som i sin tur berodde på den psykiska störningen som mannen led av vid gärningstillfället.

Med tanke på den ovan dragna slutsatsen, att det krävs en viss form av fri vilja för att ansvar ska kunna utdömas i svensk rätt, skulle man med fog kunna påstå att i de fall då gärningsmannen döms till vård i stället för fängelse har hans fria vilja varit begränsad. Svensk rätt torde vila på föreställningen att det krävs fri vilja för att fängelse slutligen ska kunna utdömas. Dilemmat med det svenska rättssystemet är att det är uppbyggt på ett sådant sätt att även om gärningsmannen går fri från fängelse på grund av den psykiska störningen måste vederbörande i ett första steg dömas för gärningen. I de länder som tillämpar tillräknelighetsläran får gärningsmannen vård direkt och behöver inte undergå någon ansvarsprövning. Svensk rätt kan dock sägas ha samma utgångspunkt som de rättssystem som tillämpar tillräknelighetsläran, nämligen att den fria viljan (hur nu den är beskaffad) är en förutsättning för straffrättsligt ansvar. Den fria viljan torde alltså betraktas som begränsad hos en allvarligt psykiskt störd person.

¹⁶⁶ Se vidare under 2.5.

¹⁶⁷ SOU 2002:3, s. 234.

¹⁶⁸ Det ska dock tilläggas att rättsläget ännu inte är fastställt, eftersom domen har överklagats till HovR.

När man talar om fri vilja utgår man i normalfallet från en psykiskt frisk person. En psykiskt sjuk persons fria vilja kan ju vara begränsad på grund av sjukdomen. En person som exempelvis är psykotisk kan ju inte sägas ha handlat av fri vilja; han styrs i många fall av en imperativ röst. Samma sak torde gälla för exempelvis personer med tvångsföreställningar, som styrs av sina tvångstankar. I den svenska modellen döms emellertid gärningsmannen oavsett om han betraktas som ”kapabel” eller inte. Man kan tycka att det psykiatriska tillståndet borde vara mer tongivande. Så är dock inte fallet i svensk rätt. I Sverige är det istället domstolen som har sista ordet; det rättspsykiatriska utlåtandet har en begränsad betydelse på så vis att det enbart är ett sakkunnigutlåtande och behandlas som vilket annat bevis som helst enligt den fria bevisprövningens princip (RB 35 kap. 1 §).

I allmänhet verkar det inom juristkåren finnas en motvilja mot att ge den rättspsykiatriska bedömningen ett alltför stort inflytande på rättens avgörande.¹⁶⁹ Man kan ställa sig frågan varför det är så; läkarna spelar en oerhört viktig roll vid bedömningen av huruvida gärningsmannen lider eller led av en allvarlig psykisk störning. I detta avseende är psykiatrikerna outhärliga för domarna, som ju är lekmän på området. Att läkarna ska formulera sig på ett okomplicerat sätt är väl närmast en självklarhet. Att, såsom Lernestedt framhåller,¹⁷⁰ hysa farhågor för att psykiatrikernas moraliska värderingar ska påverka rättens avgörande är tämligen svårbegripligt; det rättspsykiatriska utlåtandet är endast en medicinsk bedömning av gärningsmannens mentala status och torde inte innehålla några som helst moraliska värderingar. Ett problem som dock kan framhållas med denna modell är att det är rätten som är den centrala aktören och som bestämmer såväl skuld som påföljd. De experter som kallas in representerar nästan alltid rätten och sällan parterna. Medlemmarna i det rättspsykiatriska undersökningsteamet deltar väldigt sällan i rättegången. De skickar sina utlåtanden som fullt ut måste spegla den professionella komplexiteten i arbetet till mottagare som är lekmän på området. De kan inte i dialog med rätten och parterna utveckla vad de har kommit fram till och varför.¹⁷¹ Problematiken aktualiserar kunskapsteoretiska frågeställningar, dvs. vem avgör vad som är sant? Vem *kan* avgöra vad som är sant? Kan man tala om objektiva bedömningar?

¹⁶⁹ Se bl. a. Jareborg, N., 1969, Lernestedt, C., JT 1996/97, Wennberg, S., JT 1999/2000, Karlskrona TT, 2008-05-21.

¹⁷⁰ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 340 & s. 351.

¹⁷¹ Lidberg, L. & Wiklund, N., 2004, s. 559 f.

5.3 Den svenska modellens inkonsekvens

Det har anförts att en av stötestenarna med den svenska modellen är att domstolarna i många fall kan tänkas göra en slentrianmässig uppsåtsbedömning.¹⁷² Om inte gärningsmannen anses ha haft uppsåt går han nämligen helt fri, eftersom det är på påföljdsnivån som det fastställs huruvida gärningsmannen ska få fängelse eller vård. Man kan, liksom Maria Abrahamsson skriver i sin artikel "Nog sköt pappan med uppsåt", tycka att om det ska vara någon likhet inför lagen borde också 50-åringen i Rödeby-målet, som hämtade ett skjutvapen, siktade och sköt ihjäl en annan person, anses ha handlat med uppsåt. Förvisso försökte 50-åringen avvärja vad han uppfattade som ett överhängande hot mot sin familj som länge terroriserats utan att polisen ingrep. Det borde ha tillgodoräknats honom vid straffmätningen, kanske skulle han inte få något straff alls på grund av sitt psykiska tillstånd. Men ska han verkligen frikännas på grund av bristande uppsåt?¹⁷³ Domen i Rödeby-målet skulle kunna antyda att i vart fall Blekinge TR inte kan släppa tanken om otillräknelighet; det enda sättet för domstolen att komma runt det faktum att vi i svensk rätt inte beaktar otillräknelighet är att peka på att det inte fanns något uppsåt. Vad man hade kunnat förvänta sig var att domstolen skulle finna honom skyldig till brottet, och att han hade gått fri från påföljd eftersom han handlat under inflytande av en allvarlig psykisk störning. Men domstolen ogillade åtalet; den ansåg att 50-åringen inte handlat uppsåtligt.¹⁷⁴ Här var det fråga om ett steg tidigare i beslutskedjan, nämligen huruvida mannen hade uppsåt att göra det han gjorde. Skuldfrågan, och därmed uppsåtsfrågan, måste avgöras innan påföljdsfrågan. Om inte gärningsmannen anses ha handlat uppsåtligt blir aldrig påföljdsfrågan aktuell.

Ett annat uppmärksammat problem med det svenska systemet är att det kan sägas ha blivit ett mellanting mellan tillräknelighetsläran och vårdmodellen. Fängelseförbudet har inneburit att vissa gärningsmän har gått fria från påföljd på grund av att de varit friskförklarade vid domstillfället. Grundtanken enligt vårdmodellen är att vård och straff är två moraliskt likvärdiga behandlingsformer. Alla gärningsmän är ansvariga oberoende av deras sinnestillstånd eftersom straffrätten ska vara oavhängig moralisk ansvarsförmåga. I det individuella fallet väljer man den påföljd som bedöms bäst återanpassa gärningsmannen. Om denna modell tillämpades fullt ut skulle man komma runt de besvärliga resonemangen kring

¹⁷² Samuelsson, D., JT 2006/07, s. 816.

¹⁷³ Abrahamsson, M, *Nog sköt pappan med uppsåt*, www.svd.se, 2008-05-09.

¹⁷⁴ Forslund, P. & Hernadi, A., *Rättsexpert: en ovanlig dom*, www.svd.se, 2008-05-07.

ansvar och fri vilja. Men det skulle även innebära att moralen inte längre får någon betydelse för utdömande av straff. Kinberg och Wootton fränkänner strafflagens moraliska påverkan något värde. Mot Kinbergs och Woottons åsikter kan invändas att även om syftet med kriminalpolitiken är att förhindra brott och inte att distribuera skuld, kan det tänkas att utdelning av moralisk skuld är ett likvärdigt eller bättre medel för att uppnå syftet. Det kan vidare diskuteras om det är möjligt att utrensa moralen från kriminalpolitiken.¹⁷⁵ Om vårdmodellen tillämpades fullt ut skulle vårdbehovet, oberoende av orsakssamband, styra valet av påföljd, vilket i dagens system skulle innebära att fängelseförbudet endast blir tillämpligt om ett vårdbehov visas föreligga vid domstillfället, oberoende av om den psykiska störningen förelåg vid själva gärningstillfället. Ett annat argument mot vårdmodellen är att det framstår som tveksamt om det är humant med en ordning där man riskerar att fälla någon som saknar skuld till ansvar för brott enbart i syfte att se till att vård kommer till stånd.¹⁷⁶

Den konstruktion som svensk rätt har valt medför att den situationen kan inträffa att gärningsmannen varken döms till fängelse eller överlämnas till rättspsykiatrisk vård, om inget vårdbehov föreligger. Om det inte finns anledning att tillämpa böter eller skyddstillsyn går gärningsmannen helt fri från påföljd. Enligt otillräknelighetsmodellen kommer visserligen gärningsmannen att straffriförklaras, även om det handlar om ett mycket allvarligt brott. Å andra sidan kan en vidare krets av psykiskt störda individer gå fria med den kompromisslösning man valt i svensk rätt.¹⁷⁷ Nu har emellertid prop. 2007/08:97 antagits, vilket innebär att luckan i lagen har täppts till genom att en gärningsman som har gjort sig skyldig till allvarlig brottslighet ändå ska kunna dömas till fängelse trots att vederbörande led av en allvarlig psykisk störning vid gärningstillfället, under förutsättning att inget vårdbehov föreligger vid domstillfället. Såsom tidigare har anförts är detta en begränsad reform, som regeringen anser stå i överensstämmelse med tillräknelighetsläran, så att man i framtiden ska kunna införa tillräknelighetsläran i svensk rätt utan hinder av den genomförda propositionen. Kritikerna kan dock tyckas ha fog för sin skepticism; är gärningsmannen otillräknelig vid gärningstillfället inser han inte innebörden av vad han har gjort och då kan man ifrågasätta det moraliska i att döma honom till straff därför att han är friskförklarad vid domstillfället. Det är svårt att se hur denna proposition ska kunna gå ihop med tillräknelighetsläran. Frågan är istället om det inte kan tänkas vara så att svensk rätt är på väg bort från tillräknelighetsläran?

¹⁷⁵ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 348 f.

¹⁷⁶ SOU 2002:3, s. 241.

¹⁷⁷ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 633.

Propositionen innebär att även om man inte inser konsekvenserna av sina gärningar, dvs. om man enligt tillräknelighetslärans språkbruk är otillräknelig, kan man ändå dömas till fängelse om det inte föreligger något vårdbehov vid domstillfället. Trots detta avfärdar inte regeringen Psykansvarskommitténs förslag om ett återinförande av tillräknelighetsläran. Man kan fråga sig om denna argumentation inte är något inkonsekvent.

Det kan finnas en risk för att prop. 2007/08:97 leder svensk rätt på villovägar. Det gäller, enligt min mening, att svensk rätt gör ett val. Antingen tillämpas tillräknelighetsläran fullt ut; på så vis slipper domstolarna att göra en uppsåtsprövning och vårdåtgärder kan sättas in direkt. Eller så tillämpas Kinbergs vårdmodell fullt ut och därmed frikopplas moral från straffrättsligt ansvar. I vårdmodellen hamnar individualpreventionen i centrum – gärningsmannen får den behandling som bäst återanpassar honom till samhället. Vid en jämförelse mellan dessa modeller kan konstateras att otillräknelighetsmodellen omfattar en betydligt snävare krets av psykiskt sjuka eller störda gärningsmän än vårdmodellen. Tanken bakom otillräknelighetsmodellen är att hänsyn tas till vilka möjligheter och vilken förmåga gärningsmannen hade att rätta sig efter lagen. Det är inte rimligt att ställa honom till svars om han inte kan rå för vad han gjort; det skulle strida mot såväl skuldprincipen som konformitetsprincipen. Enligt vårdmodellen fungerar däremot den psykiska störningen inte som en ursäkt, snarare som symptom på ett vårdbehov som tjänar syftet att rehabilitera gärningsmannen. Det är inte intressant om han rå för sitt handlande, utan om han behöver och kan erbjudas vård. I vårdmodellen besitter gärningsmannen full ansvarsförmåga.¹⁷⁸

De signaler TR:s dom i Rödeby-målet sänder ut är att för att dömas till ett brott ska man begå gärningen och samtidigt förstå dess innebörd, annars kan man inte dömas. Detta kan betraktas som en blinkning till lagstiftaren att svensk rätt ska återuppta tillräknelighetsläran. Men ännu är inte allting sagt; vi får vänta och se hur utfallet blir i HovR. Liksom många av propositionens kritiker anser jag att propositionen bara komplicerar saken ytterligare. Att ha kvar det oklara begreppet allvarlig psykisk störning innebär att rättsområdet kommer att förbli diffust och svårbegripligt, och det kommer att fortsätta komma oenhetlig och förvirrande praxis, som dessutom ger utrymme för godtycklighet i rättstillämpningen. Från flera håll har

¹⁷⁸ Wennberg, S., JT 1999/2000, s. 624 f.

anförts att allvarlig psykisk störning är ett bristfälligt begrepp eftersom det även inbegriper mindre allvarliga hälsotillstånd.¹⁷⁹

6. Avslutande reflektioner

Tanken att den enskilda individen bär ett moraliskt ansvar för sina handlingar har ett starkt samband med existensen av den fria viljan. Huruvida vi verkligen besitter fri vilja, och hur den i så fall är beskaffad kan ses som ett av filosofins mest grundläggande problem. Förutsättningen för fri vilja och moraliskt ansvar för våra handlingar torde vidare förutsätta att det i vissa fall finns ett icke-ansvar.¹⁸⁰ I en del fall torde man med fog kunna påstå att vissa personer inte kan klandras för sitt beteende. Det är dessa personer som denna uppsats har tagit sikte på.

De flesta verkar överens om att den svenska lagstiftningen angående psykiskt störda lagöverträdare är både inkonsekvent och inkonsistent ur ett rättsfilosofiskt perspektiv. Vidare kan den slutsatsen dras att straffrättsligt ansvar i Sverige bygger på tanken om fri vilja i någon form, oavsett om det råder determinism eller indeterminism. En konsekvens av att tillräknelighetsläran utmönstrades ur svensk rätt är att man numera bortser från sambandet mellan fri vilja och ansvar. Detta är ett starkt argument för att återgå till tillräknelighetsläran. Rättsläget skulle kunna beskrivas som något förvirrat eftersom den juridiska och filosofiska grunden inte stämmer överens, och den juridiska systematiken är behäftad med en del rättsliga brister.

Att de principiella utgångspunkterna avseende fri vilja kopplat till straffrättsligt ansvar förefaller oklara kan bero på att juridiken i många avseenden går att likna vid ett lapptäcke. Lagar stiftas och ändras av skiftande politiska majoriteter och det ligger i någon mån i sakens natur att denna form av lagstiftningssystem saknar koherens. Sammanfattningsvis är det svårt att urskilja någon enhetlig filosofisk grundsyn som genomsyrar lagstiftningen (eftersom det inte tycks finnas någon). Man kan fråga sig om bilden av rätten som ett lapptäcke, även ur ett rättsfilosofisk perspektiv, är en ofrånkomlig konsekvens av vårt demokratiska system.

¹⁷⁹ Se t.ex Letmark, P. & Rothenborg, O, 2008-05-08, intervju med Marianne Kristiansson.

¹⁸⁰ Lernestedt, C., JT 1996/97, s. 350.

För att det allmännas maktutövning ska kunna vara förutsebar, saklig och enhetlig förutsätts emellertid en mer genomtänkt och filosofiskt grundad ansvarsreglering för psykiskt störda lagöverträdare. När ett rättsområde är inkonsekvent leder det till att rättssäkerheten hotas. Den bristande lagstiftningen riskerar att sätta den grundlagsstadgade principen om att en domare ska vara objektiv och oberoende ur balans (genom ”kreativa” rättsliga resonemang som svenska domstolar visat exempel på). Om lagen är behäftad med luckor är det lättare för en domare att döma efter egen smak eller efter opinionen. Självklart ska inte lagen göras så tät att det inte finns något tolkningsutrymme, men inom det rättsområde som reglerar allvarligt psykiskt störda lagöverträdare kan med fog påstås att regleringen är för vag och otydlig, vilket i sin tur kan leda till en godtycklig rättsskipning. Dessvärre innebär inte propositionen 2007/08:97 att rätten läks på ett adekvat sätt. De grundläggande principerna om legalitet, likhet inför lagen och domarens oberoende kan fortfarande hotas, vilket får många oönskade konsekvenser, i synnerhet bristande förutsebarhet för de personer som lider av psykiska sjukdomar och störningar.

7. Källor

Offentligt tryck

Prop. 1990/91:58, *Psykiatrisk tvångsvård m.m.*

Prop. 2007/08:97, *Påföljder för psykiskt störda lagöverträdare*

SOU 1996:185, *Straffansvarets gränser, del I* (Straffansvarsutredningen)

SOU 2002:3, *Psykisk störning, brott och ansvar* (Psykiatrisvarskommittén)

Böcker

Berg, Ulf, Berggren, Nils-Olof, Munck, Johan, Werner, Anita, Victor, Dag & Örn, Claes, *Kommentar till BrB, Del III*, CE Fritzes AB, Göteborg, 1994

Edelstam, Henrik, *Sakkunnigbeviset. En studie rörande användningen av experter inom rättsväsendet*, Iustus Förlag AB, Uppsala, 1991

Jareborg, Nils, *Handling och uppsåt*, Uppsala, 1969

Jareborg, Nils, *Straffrättsideologiska fragment*, Uppsala, 1992

Jareborg, Nils, *Allmän kriminalrätt*, Uppsala, 2001

Lidberg, Lars & Freese, Jan, *Rätt och psykiatri*, Lund, 1985

Lidberg, Lars & Wiklund, Nils (red.), *Svensk rättspsykiatri. Psykisk störning, brott och påföljd*, Lund, 2004

Sarnecki, Jerzy, *Introduktion till kriminologi*, Polen, 2003

Strahl, Ivar, *Allmän straffrätt i vad angår brotten*, Stockholm, 1976

Vahlne Wästerhäll, Lotta, *Rättssäkerhetsfrågor inom socialrätten*, Norstedts juridik, Stockholm, 2002

Artiklar

Heckscher, Sten, *Tillräknelighet på nytt? Festskrift till Nils Jareborg*, Uppsala, 2002, s. 313-317

Lernestedt, Claes, *Något om grunden för den mänskliga ansvarsförmågan inom straffrätten*, JT 1996-97 s. 323-351

Letmark, Peter & Rothenborg, Ole, *50-åringen frias helt från skotten i Rödeby*, Dagens Nyheter, del A, s. 8-9

Samuelsson, Dan, *Skuld och psykisk sjukdom*, JT 2006/07, s. 813-817

Wennberg, Suzanne, *Behovet av straffrättslig särbehandling av psykiskt avvikande brottslingar – vad är myt och vad är verklighet?*, JT 1999/2000 s. 612-641

Westin, Håkan, *En ansvarslös reglering av den galnes skuld. Skuldfrihet och ansvarslöshet*, Helsingfors, 1994, s. 215-225

Artiklar på Internet

Abrahamsson, Maria, *Nog sköt pappan med uppsåt*, www.svd.se, 2008-05-09

Ekman, Anders, *Är fri vilja en förutsättning för moraliskt/juridiskt ansvar?*, www.samhallsfilosofi.blogspot.com, 2007-07-28

Forslund, Petter & Hernadi, Alexandra, *Rättsexpert: en ovanlig dom*, www.svd.se, 2008-05-07

Hernadi, Alexandra, *Frågor & svar om den friande domen*, www.svd.se, 2008-05-08

Karlskrona TT, *Friande Rödebydom överklagad*, www.svd.se, 2008-05-21

Kristiansson, Marianne, *"Sjuk eller frisk" i rättspsykiatrisk mening*, www.lakartidningen.se, 2008-03-14

Rothenborg, Ole, *Otillräkneliga ska inte kunna dömas till fängelse*, www.dn.se, 2008-05-07

Tures, Eva, *Flink önskar sig ett liv i lugn och ro*, www.dn.se, 2008-06-02

Rättsfall

NJA 1995 s. 48

NJA 2001 s. 899

Blekinge TR, B 2082-07